

МИХАЈЛО КОСТИЋ

ТЕРМАЛНА НАЛАЗИШТА И ВАЖНИЈА БАЊСКА НАСЕЉА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Синтетички осврт о познатијим термалним налазиштима и значају за термализам и туризам Сокобање, Брестовачке и Гамзиградске Бање

У В О Д

Резултате географских проматрања и проучавања о термалним налазиштима источне Србије отпочео сам објављивати 1965. године. У сарадњи са Ж. Мартиновићем најпре сам објавио рад „Терма Крављанско топило, Морфохидролошка еволуција и значај за термализам и туризам”¹⁾). Потом су уследила испитивања термалних налазишта у граничном појасу према Нишављу те, 1967. год., штампање расправе „Островичке терме, Прилог проучавању термалних извора Србије” (са Ж. Мартиновићем)²⁾а, 1970. год., чланка „Белопаланачка Бањица, Прилог термалној географији југоисточне Србије” (са Ж. Мартиновићем).³⁾

Настављајући термалногеографска истраживања у опсегу територије источне Србије, такође у сарадњи са Ж. Мартиновићем 1971. год. објавио сам два рада — „Градашнички термални рејон, Прилог морфологији и термалној географији Нишавља”⁴⁾ и „Бања Јошаница, Прилог проучавању термалних насеља источне Србије” (са Ж. Мартиновићем).⁵⁾ С обзиром да у монографији о „Бањи Јошаници” није могла бити обухваћена термалногеографска проблематика на ширем простору, то су проматрања проширена и на околину и штампана, 1972. год., у раду „Термоминерални терен Бање Јошанице, Прилог познавању морфохидрологије и „ретких вода” у северозападном делу Сокобањског басена” (са Ж. Мартиновићем).⁶⁾

Самостално истраживајући хидротермалне појаве, на Сврљешким термама наишао сам на остатке негдашњих насеља те сам овом проблему посветио нарочиту пажњу и, 1970. год., објавио студију „Сврљешка (Нишевачка) Бањица, Прилог проучавању ишчезлих бањских насеља”.⁷⁾

Са малом материјалном помоћу Географског института „Јован Цвијић”, у оквиру пројекта „Источна Србија”, приступио сам испитивању и осталих термалних налазишта на тлу источне Србије. Целокупна ова истраживања сам, углавном, завршио и из њих извршио

избор битних елемената за израду „Карте размештаја и термално-географске класификације познатијих локалитета у источној Србији”. Држим да је ова моја карта, која се прилаже уз овај рад, полазна основа за будућа географска и сродна истраживања термалних налазишта у источној Србији.

Од својих нових радова о појединим термалитетима источне Србије, 1973. год., објавио сам студију „Ргошка Бања, Прилог проучавању термалних насеља источне Србије”⁸⁾ и прилог „Гамзиградска Бања”⁹⁾ у коме сам изнео неке претходне резултате о том перспективном термалитету. Уз то, био сам један од сарадника у истраживању на изради Генералног урбанистичког плана Сокобање завршеног 1973. године.¹⁰⁾

Напокон, у 1974. год., обрађивао сам монографију о Брестовачкој Бањи* и приступио изради студије о Сокобањи. Међутим, како ови моји најновији радови о најважнијим термалитетима источне Србије неће бити ускоро објављени у комплексним монографијама, то у овом раду износим и синтетички осврт о значају за термализам и туризам Сокобање, Брестовачке и Гамзиградске Бање.

ПСЕУДОТЕРМАЛНЕ ПОЈАВЕ И ТЕРМАЛНА НАЛАЗИШТА

На тлу источне Србије заступљена су налазишта свих термалногеографских категорија, а изражене су и псеудотермалне појаве. Према диференцији опште термалногеографске проблематике познатијих локалитета — главним или преовлађујућим функцијама природних фактора и балнеонасеобинској морфотипологији — разврстао сам их у седам група. Ову моју систематизацију чине: 1. Псеудотермалне појаве, 2. Минерални извори (са цевном каптажом и некаптирани), 3. Ишчезла бањска насеља (са очуваним траговима), 4. Сезонска бањска насеља, 5. Сеоске бање, 6. Зачетна балнеотуристичка места и 7. Термална насеља.

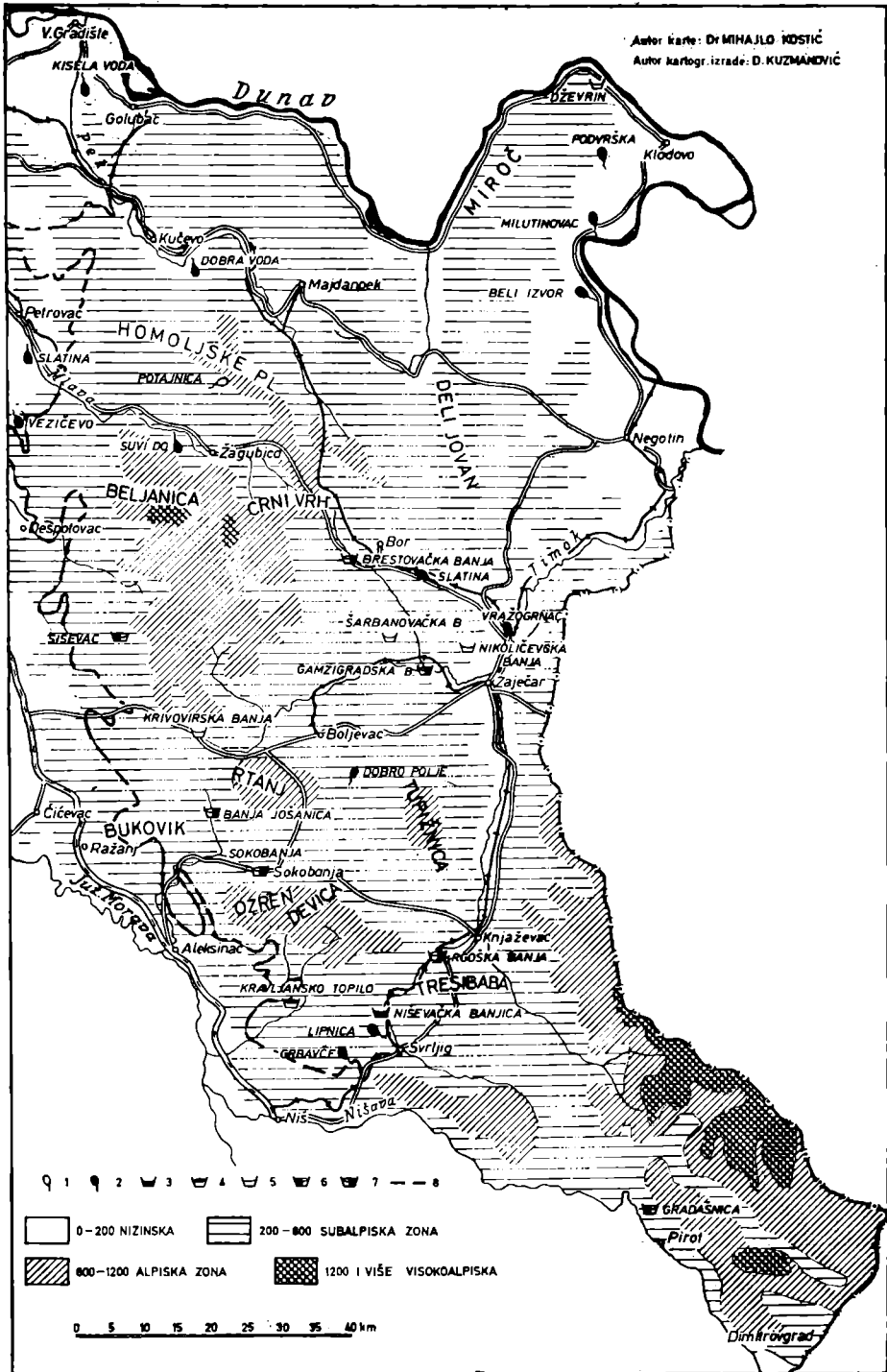
У сујеверном становништву неких крајева источне Србије одржали су се трагови веровања у лечилишну моћ псеудотермалних појава, изражени понајвише у култу потајних извора. О овим појавама писао је и Ј. Цвијић (1896) истичући да се и крајем XIX века „свуда, па и у нас” води наступних (интермитентних) извора приписивала чудотворна моћ, и сељаци су често издалека, долазили њима, умивали се или купали, „да би се исцелили или спасли од других невидовних беда”.¹¹⁾ Псеудотермалне појаве на Кучевској Потајници запазио је и В. Карић (1888) наглашујући да је та Потајница „и у околини изашла на глас као нека чудотворна лековита вода”. Око ње се народ у извесне дане окупљао „да тражи лека својим бољкама”.¹²⁾ По П. Ж. Петровићу (1932) и у времену старе Југославије о постанку појаве и о раду Потајнице у Кучеву народ није знао да да објашњења, већ јој је приписивао неку вишу силу. „Услед те своје тајне силе” он га је сматрао за лековитог,

* Претходне резултате објавио сам у прилогу „Брестовачна Бања”. (Земља и људи, Св. 24, Српско географско друштво, Београд 1974, стр. 120—131)

нарочито од главобоље, па се скупљао код њега „пре сунчева изласка сваке младе петке и недеље”. Кад је доњи извор кљобучао, хватала се вода у судове, „да се њоме окупају или да пију болесници”.¹³⁾ Према обавештењу проф. С. Вујадиновића, дугогодишњег испитивача Пека, на овај интермитентни извор долазили су болесници, понајрише Власи, да се лече и од сифилиса! После Другог светског рата на месту званом Жути крш, у непосредној близини Кучевске Потајнице, отворен је каменолом. Радовима у каменолому поремећен је интермитентни карактер Потајнице, тако да она сада представља обичан извор, чија се вода користи за радничку кантину.¹⁴⁾

Дезорганизовањем Кучевске Потајнице псеудотермални култ потајничких вода усредсредно се на интермитентни извор **Хомољске Потајнице**. Како је ово један од врло ретких потајничких извора на територији СР Србије о чијим водама још влада веровање у лековитост, износе се неколике карактеристичности. Хомољска Потајница се налази у Хомољским планинама, 12 км северно од Жагубице, на салашу Илије Дервиш Бабина из Лазнице.¹⁵⁾ Према необјављеним подацима доцента Д. Гавриловића (1974) вода потиче од мале понорнице, која је од извора удаљена свега 168 м. За необично истицање воде код овог извора везане су разне легенде, а постоји веровање да је вода лековита и да исцељује очне и кожне болести, као и болести код којих се не зна прави узрок (слабост, малаксалост, вртоглавица). Влашко становништво на извору врши разне обреде у вези са култом мртвих: извор се кити босиљком и другим цвећем, остављају се ситни поклони (вода се „дарује” обично металним новцем), за гране око извора се везује разнобојна вуница и крпице. На овај извор долази народ из свих села Жагубичке котлине.

Да се у источној Србији налази знатнији број минералних извора познато је још из времена почетка балнеологије у Кнежевини Србији. Линденмајер (1856), поред Брестовачке, Гамзиградске и Сокобање, приказао је и сеоску бању Цеврин, као и минералне изворе **Везичево** у истоименом селу и **Бели извор** у селу Слатини у тадашњем срезу брзопаланачком.¹⁶⁾ Почетком нашег века М. Леко (1900) објавио је резултате хемијских испитивања за више бањских вода износећи и, дотада познате, податке за још неке минералне изворе у источној Србији. Међу њима су: **Подвршка**, близу истоименог села, **Липница**, на атару Плужине, „**Кисела вода**”, близу Горње Крушевице уз Пек, **Слатина**, више Петровца под брдом Стража, а затим термалне воде Нишевачке и Ргошке Бањице, Шарбановачке и Николичевске Бање.¹⁷⁾ Спровођењем анкете међу предеоним становништвом, и проспекцијом терена Леко, Шчербаков и Јоксимовић (1922) су после првог светског рата дали нов допринос познавању минералних извора и у источној Србији. У познатом делу „Лековите воде и климатска места”, они наводе, сем раније познатих, и минералне изворе: **Вражогрнци**, лековита минерална вода код Зајечара, Јошаница, данашња Бања Јошаница, **Милутиновац**, на обали Дунава 11 км од Кладова на путу Кладово—Брза Паланка—Неготин, **Слатина Зајечарска** у Слатини 11—12 км северозападно од Зајечара.¹⁸⁾

У новије време на простору источне Србије упознати су и неколики други минерални извори. Међу изворима чија је вода хемијски анализирана, по својој лековитости, врло је позната **Добра Вода** код Кучева. Али су, сем истраживања ради коришћења за практично-примењене и здравствено-лечилишне сврхе, проучавања вршена и са искључиво научним циљем. Минерална вода са Бељанице (**Суви До**) анализирана је на садржаје и макро и микро састава. Испитивања су имала циљ да се утврди источна граница јављања минералних вода „Шумадијског типа“ у односу на Чачанско-краљевачки тектонски ров, који је главни центар и у коме је највећи број минералних вода овог типа са највишим концентрацијама ретких карактеристичних (биолошки активних) елемената (Li, Cs, Rb, Sr), а посебно цезијума.¹⁹⁾

Треба истаћи и то, да у атарима неких села источне Србије, постоје, по уверењу месног становништва, више лековитих извора. На атару сврљишког села Грбавче на гласу су два извора који се зову **Бањице**. „Бањица под Љиљак“, у долини Тајчин потока, је „очна бања“ јер се верује да лечи очне болести. Ова је Бањица култни извор: остављају се кончићи, крпице и др. Други извор, „Бањица на Селиште“, је терма чија се вода користи и као пијаћа.

Извори названи Бањице с термално-култном функцијом у прошлости су поштовани као „посвећени извори“. По њима су се, у средњем веку и доцније, називала Бањицама нека села а данас се зову поједини крајеви сеоских насеља. У области Црне Реке Бањица је данас назив делова насеља у селима Кривељу, Бучју и Оштрељу.²⁰⁾

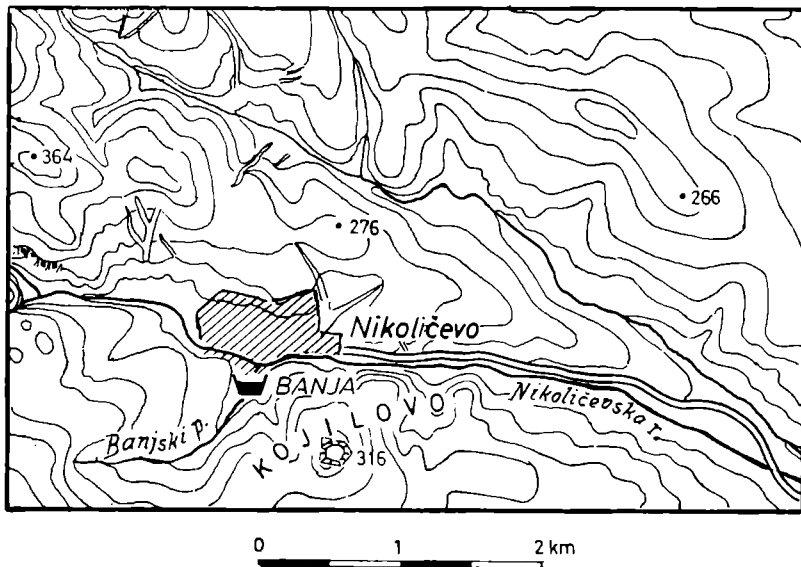
За термалногеографска истраживања, источна Србија је од посебног научног интереса и стога, што се на неким термалним налазиштима налази на остатке ишчезлих бањских насеља. На Сврљишкој (Нишевачкој) Бањици има остатака од негдашњих знаменитих бањских насеља. Истраживања о овом локалитету објавио сам у већ поменутој расправи. Међу **сезонским бањским насељима** најпознатије је **Крављанско топило** у Топоничкој реци на атару Кравља, у близини Алексинца. И о овом локалитету штампан је рад споменутог наслова.

Сеоске бање углавном локалног значаја су: **Цеврин, Шарбановачка Бања** и **Кривовирска Бања**. У овој групи локалитета већег значаја је **Николичевска Бања**. У њој су истражним бушењем добивене знатне количине термоминералне воде што омогућује изградњу савремене перспективне бање. Уз то, скоро до извора изграђен је

Сл. 1. — Карта размештаја и термалногеографске класификације познатијих локалитета у источној Србији: 1. Псеудотермалне појаве, 2. Минерални извори (са цевном наптажом и ненаптирани), 3. Остаци ишчезлих знаменитих бањских насеља, 4. Сезонска бањска насеља, 5. Сеоске бање, 6. Зачетна балнеотуристичка места, 7. Термалитети, 8. Граница области према Поморављу.

врло добар приступни пут од зајечарског друма. О Николичевској и другим сеоским бањама источне Србије говорио сам детаљно у посебном раду*).

Од локалитета зачетних балнеотуристичких места истичу се понајпре Градашничке терме²¹⁾ и Сисевачке терме. Како је о првим објављен одговарајући рад, на овом месту приказују се само Сисевачке терме.

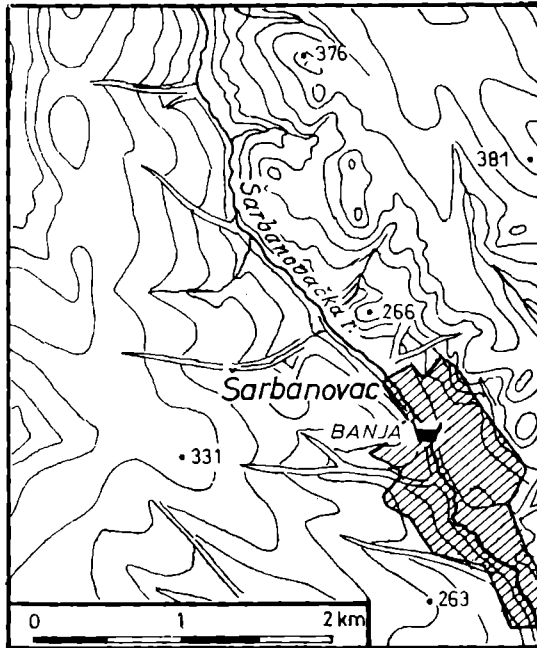
Сл. 2. — Локација Николичевске Бање у истоименом селу

Поменуте терме, назване тако по Сисевцу, су код тог места на горњем току реке Црнице. И у прошлости ово је налазиште било познато као „лековито место“. По предању, које свакако има извесну историјску основаност, ту је био санаторијум за грудоболне који је као задужбину подигао „Цар Лазар“. После првог светског рата овде је било излетиште и одмориште локалног значаја.²²⁾ У новије време овај локалитет је добио на значају изградњом хотела „Борје“, одмаралишта ВМА, пливачког базена, узгајалишта пастрмки и викендица, као и успостављањем сезонске аутобуске везе са Београдом.

Према проматрању Н. Милојевића (1959) у красу врела Црнице, у зони хладних извора, јављају се термалне воде. Између врела I и II из речних наноса избија вода температуре 28°C. Када се подигне ниво воде у реци подиже се ниво воде у малом базену, где је било неуспелих покушаја да се топла вода каптира. Термална вода

*) М. Костић: **Сеосне бање Црноречног подручја**, Са освртом о неорганизованим бањама источне Србије (Гласник Српског географског друштва, Св. LIV, бр. 1, Београд 1974).

избија уз пратњу гасова. „Вероватно је да се знатно већа количина воде појављује испод наноса и меша се са хладном карсном водом“. Нешто узводније у дворишту Душана Илића испод кречњачког одсека појављују се два изворчића термалне воде. Један од њих био је раније каптиран и мештани су га користили за купање и лечење.²³⁾

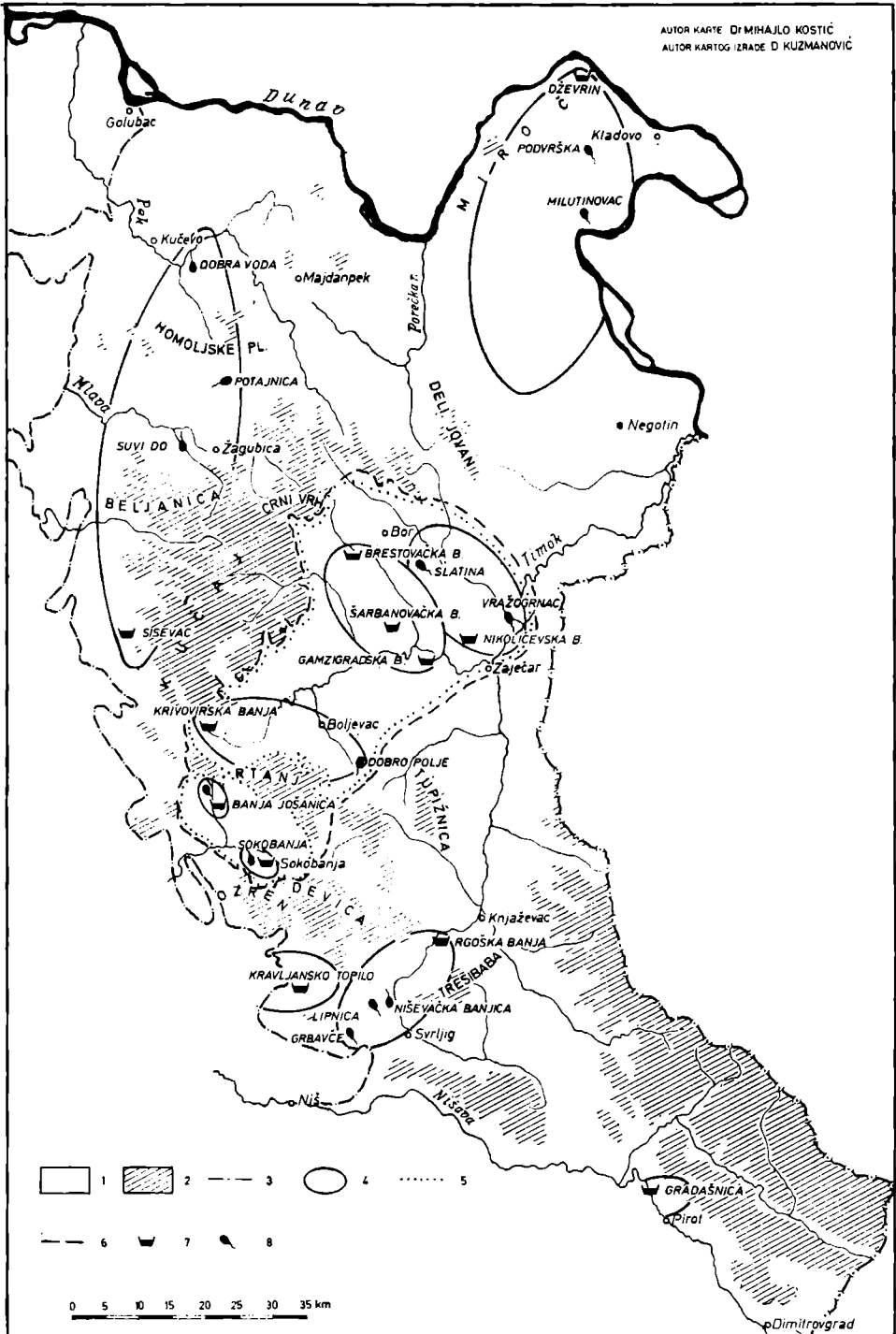

Сл. 2а. — Лонација Шарбановачне Бање у истоименом селу

С обзиром да су о мањим термалним насељима Бањи Јошаници и Ргошкој Бањи објављене посебне студије, у овом раду надаље се износи синтетички осврт само о најважнијим балнеотуристичким насељима источне Србије — Сокобањи, Брестовачкој и Гамзиградско Бањи.

За сагледавање просторне улоге и оцену јачине гравитационе снаге појединих локалитета термалногеографска **регионализација**, као одраз географске стварности, је такође посебно значајна. Стога је нужно приказати и основе регионализације.

При приступу овој тематици наглашава се, да се термалногеографска регионализација заснива на концепцији обједињавања битних критерија термалногеографске средине: **морфотекстури** (морфо-лошкотектонској структури), **балнеотермалној обликованости** (нивоу балнеонасеобинског развитка и морфотипологији насеобина) и **концентрацији термалних локалитета** — предуслову за њихову валоризацију.

Полазећи од таквог схватања, на територији источне Србије регионализоване су једна балнеотермална регија, више термалних зона, термоминерални и нетермални терени. Композиција балнеотермалне регије заснована је на критерију да су на њеном простору најмање четири термална (балнеотуристичка) насеља размештена у истом односу у категорије мезотермалних подручја. Мезотермална подручја су различањена на термалне зоне чију индивидуалност чини заступљеност од бар једног бањског места. Изван граница околтурених простора одређене су оквирне (неиздиференциране) термалне зоне и придружни термоминерални терени. Мада се оквирне термалне зоне не уклапају у околтурена мезотермална подручја, њихово издвајање је од значаја, јер садрже више термалних налазишта међу којима, као и у околтуреним термалним зонама, бар једно бањско место. Рејонирање термоминералних терена, у којима су осамљени термоминерални извори или групе таквих извора али се ни један још не искоришћује за бањско купалиште, је потребно јер су ове појаве чиниоци потенцијалне валоризације.

Просторни размештај термалних налазишта и на територији источне Србије условљен је **распоредом раседних зона**. Оне су размештене и обухваћене у геотектонској јединици карпатско-балканског лука. Термална налазишта, у котлинама или ерозивно-тектонским басенима, су углавном на укрштању наспрамних раседа и то оријентационих приближно дијагоналних, који се пружају главним тектонским правцем области (ССЗ—ЈИ), и водоносних дислокација упоредничког правца (З—И). Само осамљене термалне појаве везане су за линеарне тектонске линије изван разломних зона.

Главнина термалних налазишта и термалитета (урбанизована балнеотуристичка насеља или у фази урбанизације) источне Србије припада **Сокобањско-црноречкој балнеотермалној регији**. У склопу ове термалне области, у истоименим и граничним котлинама, су сокобањско и црноречко мезотермално подручје. У Сокобањској котлини **сокобањско мезотермално подручје** обухвата сокобањску и јошаничку термалну зону. У **сокобањској термалној зони**, у термалном рејону Сокобање, су термоминерални извори главног врела термалитета **Сокобање**, такви извори Сокобањске Бањице и некаптирани, такође радиоактивни, извори у клисури Моравице („дептеријски извори“), као и више других минералних извора на сектору Сокобање. У **јошаничкој термалној зони** термоминерални извори на сектору термалитета **Бање Јошанице** избијају на више места, али су главни лоцирани и сконцентрисани у подножју Белог брега на око 50 м од леве обале Јошаничке реке.²⁴⁾ У пространој Црноречкој котлини, у којој је и Зајечар и која у источној Србији има „централизући утицај“,²⁵⁾ **црноречко мезотермално подручје** обухвата кривовирско-добропољску, брестовачко-гамзиградску и сла-

Сл. 3. — Карта термалногеографске регионализације источне Србије: 1. Терени са термалним појавама, 2. Нетермални терени, 3. Граница области према Поморављу, 4. Термалне зоне, 5. Мезотермална подручја, 6. Сокобањско-црноречка балнеотермална регија, 7. Бање и термална насеља, 8. Минерални и термоминерални извори.

тинско-николичевску термалну зону. У црноречком мезотермалном подручју је велика тектонска пукотина која се правцем простирања еруптивног терена, дужином од 90 км, пружа углавном од севера на југ (ССЗ—ЈЈИ). На њеном сектору ређају се многи топли и врели минерални извори почев од Брестовачке Бање до Доброг Поља: Брестовачка Бања, Николичевска Бања, Шарбановачка Бања, Гамзиградска Бања и топли извори у Добром Пољу недалеко од Тупижнице. Распоред ових термалних извора одговара главном тектонском правцу области (ССЗ—ЈЈИ).²⁶⁾ Ови термални извори у црноречкој вулканској области су „последњи одједи и слаби заостаци негдашњих вулканских појава.”²⁷⁾ У **кривовирско-добропољској термалној зони** су термални и минерални извори у северној суподини Ртња и Тупижнице. Термоминерални извори на сектору сеоске **Кривовирске Бање** избијају на више места, али је главно термално врело Бања. Капотирано је за купатила.²⁸⁾ **Брестовачко-гамзиградска термална зона** обухвата термоминералне изворе на сектору термалитета **Брестовачке** и **Гамзиградске Бање** и сеоске **Шарбановачке Бање**. Ово је, после Сокобањске, најзначајнија термална зона источне Србије и једна од најзначајнијих у СР Србији. У **слатинско-николичевској термалној зони** су сеоска **Николичевска Бања**, и на њеном сектору, термални извори у долини Бањског потока, а од познатијих термалних налазишта Слатина Зајечарска и Вражогрначка лековита минерална вода. Минералне воде црноречке вулканске области су сумпоровити извори или припадају категорији акратотерми, односно слабо сумпоровитих акратотерми.

У крајевима источне Србије северно од Сокобањско-црноречке балнеотермалне регије издвојене су две оквирне термалне зоне: перикарпатска и хомољско-бељаничко-кучајска. **Перикарпатска термална зона**, као перикарпатски део источне Србије, обухвата брежуљасти и равничарски терен кладовског Кључа и неготинске Крајине.²⁹⁾ У овој зони су сеоска бања **Цеврин** и познатији минерални извори Подвршка, Милутиновац и Бели Извор. Оквирна **хомољско-бељаничко-кучајска термална зона** обухвата планинско-корутинско-долински крај западног дела источне Србије. Дуж јужнокарпатских раседа јавља се, у мањим географским целинама, више термоминералних извора. У овој термалној зони су зачетно балнеотуристичко место на **Сисевачким термама** и познатији минерални извори Добра Вода код Кучева, Слатина Петровачка, Везичево и минерална вода са Бељанице (Суви До). Већина извора оквирних термалних зона северно од Сокобањско-црноречке балнеотермалне регије припада индиферентним термама које се вероватно не одликују увећаним садржајем ретких карактеристичних елемената. Ова би се појава могла објаснити чињеницом, што се „уласком у геотектонску јединицу Карпатско-балканског лука концентрације ретких карактеристичних елемената (Li, Rb, Cs, Sr) налазе на граници крајње минималних или се потпуно повлаче”.³⁰⁾

Јужно од Сокобањско-црноречке балнеотермалне регије, термална налазишта су у оквирним термалним зонама алексиначкој и грбавачко-ргошкој као и термалној зони Нишавља у нишавско-лужничком мезотермалном подручју јужноморавске балнеотермалне регије. Оконтурену термалну зону Нишавља са истермалним красом

Тресибаве и Сврљешких планина одвајају од грбавачко-ргошке термалне зоне раседи између Тресибаве и Озрена са Девицом, затим раседи западног дела сврљешког басена и раседи нишког басена. Ова дислокациона зона, названа „раседна зона Књажевац—Ниш”, чини „природну, неструктурну и морфоструктурну границу између Јужних Карпата и Балканида”.³¹⁾ У грбавачко-ргошкој термалној зони су термалитет **Ргошка Бања**, термални извори Нишевачка Бањица, минерални извор Липница и Грбавачке терме. Од важнијих термалних налазишта источне Србије у алексиначкој оквирној зони су само терме **крављанског Топила** са сезонским бањским насељем а у термалној зони Нишавља **Градашничке терме** са зачетком балнеотуристичког места.

Налазишта термалних зона јужно од Сокобањско-црноречке балнеотермалне регије, чија је морфохидролошка еволуција завршена или је још у сукцесивној фази, у крашким теренима или на терену где карст прелази у некарст су претежно акратотермалне воде наглашене радиоактивности. По Н. Милојевићу (1966) Градашничке терме, скоро идентичне по свом хемијском саставу, су „воде хидрокарбонатне класе магнезиско-калцијске групе”. Минерализација воде је мала и иде до 306 mg/l. Садржај микрокомпонената које су назначене у анализи је незнатан.³²⁾ У погледу специфичних особности термалног феномена треба посебно нагласити, да у кречњацима Сврљешке клисуре терме **Нишевачке Бањице** представљају изразити пример **деминерализације термоминералних вода** те су сасвим престале да се употребљавају за здравствено-лечилишне сврхе.³³⁾ Јаки некапирани термално-крашки извори **Ргошке Бање**, међутим, одликују се **повременом минерализацијом** те спадају у ред корисних ретких термално-лековитих вода.³⁴⁾

Сем у раседним зонама, термоминерални извори на територији источне Србије јављају се и на локалним раседима, углавном усамљено, у дубљим долинским усецима. Мада термални карактер и начин искоришћавања ових извора није познат, предели у којима се они јављају могу се означити, како је речено, као **термоминерални терени**. У њима термоминералне воде колико је познато још се не искоришћују за бањска купалишта. Међу изворима ових терена је и поменуто **Кисела вода** близу Горње Крушевице у Пеку.

Напокон, као и другде, и у источној Србији постоје **нетермални терени**. Они углавном обухватају **обезводњене крашке површи и планинске кречњачке гребене**. Према досадашњем познавању термалних појава, у нетермалне терене источне Србије могу се уврстити и остала планинска подручја висинских зона изнад 800 м надморске висине.

*

Из приказане класификације и регионализације термалних налазишта види се, да је у источној Србији, и „централишућа” веома важна Сокобањско-црноречка балнеотермална регија. У њој су сконцентрисани и **термалитети трајне вредности** — Сокобања, Брестовачка и Гамзиградска Бања. С обзиром да Сокобања има и земаљски

значај, а бање и здравствено-климатска места „и данас представљају базу туризма у СР Србији“³⁵⁾ нужно је укратко размотрити још неке проблеме из домена термалне географије и посебно се осврнути на значај за термализам и туризам. Ово и стога, што још нису објављене комплексне студије о овим бањским насељима.

ЗНАЧАЈ ЗА ТЕРМАЛИЗАМ И ТУРИЗАМ СОКОБАЊЕ, БРЕСТОВАЧКЕ И ГАМЗИГРАДСКЕ БАЊЕ

Положај и саобраћајне везе. — Удаљена 30 км североисточно од града Алексинца, **Сокобања** је у северној подгорини планине Озрена (1074 м). Она лежи с леве стране Моравице, на јужном ободу бањског (сокобањског) басена, испод стрмог кречњачког одсека Озрена. Изграђена је на месту где је ток Моравице примакнут јужном ободу Сокобањске котлине и где она излази из епигенетске клисуре код Сокограда. Претежни део насеља је на терасама Моравице, а понавше на тераси од 15 м. У Сокобањи је на њој највећи број кућа са црквом и школом. Уз то, она је и на самој ивици западног дела Котлине, али тако да је управо скоро на граници између овог и источног дела. Самим тим Сокобања је одређена да буде центар Бањске области простране око 516 км². Ипак, топографска локација у основи је условљена термоминералним изворима, који су од најстаријих времена искоришћавани као „бања“.³⁶⁾

Између Алексиначке котлине у моравској удолини, на западу, и великог тимочког басена, на истоку, Сокобања је у подручју баланеотуристичких вредности високе атрактивности. Отуда њен посреднички положај тангирају не само регионалне већ и интеррегионалне комуникације. Прометна улога саобраћајне раскрснице је савременом реконструкцијом и асфалтирањем путева увећана и према суседним областима.

На северу Сокобању са друмом Зајечар—Параћин, у Црној котлини, повезује пут преко преседаине Рапинац (688 м) водећи кроз туристичко насеље Ртањ. На западу, преко Бованске клисуре, долином Моравице Сокобања је са моравском магистралом повезана путем који води кроз Алексинац. На истоку са друмом Ниш—Књажевац—Зајечар (тимочка деоница трансбалканске магистрале), преко Скробничке клисуре, повезана је саобраћајницом Сокобања—Књажевац (40 км). Транзитни значај на југу увећаће се изградњом добрих путева кроз област Голак, нарочито пута за Сврњиг, и преко њега за Белу Паланку, чиме ће се успоставити директна веза са нишавском магистралом.

Поменутим правцима, са магистралних комуникација, и железничком везом у Житковцу, долази се у Сокобању из свих крајева наше земље. Због тога, она је у директној аутобуској вези са Београдом, Нишем (седам пута дневно у одласку и повратку), Крушевцем, Зајечаром, Књажевцем, Житковцем и Алексинцем. Са Бањом Јошаницом, другом бањом Сокобањске котлине, одржава се аутобуска веза четири пута дневно у оба правца. Са главним градом државе — Београдом (236 км, време путовања 4,30 ч.) сем свакодневног аутобуског саобраћаја одржава се и дневни сезонски (1. 6. — 31. 10.).

Успостављањем фреквентног интеррегионалног саобраћаја, географски положај Сокобање, доскоро са лошим приступом из свих магистралних праваца, постао је постицајни фактор њене еволуције и регионалне улоге и значаја.

У Бањском проширењу, малој морфотектонској целини под северним ободом пространијег Сумраковачко-шарбановачког басена, Брестовачка Бања је у југоисточној подгорини Црног врха (1027 м) под узвишењем Тилва Њагра (770 м). Северозападно од села Брестовца (4 км), по коме је названа, Брестовачка Бања лежи на обалама речице Пујице и њеном саставу са Црновршком реком, а залази и у долину Бањске реке.

Удаљена 10 км југозападно од Бора, Брестовачка Бања је у приградском положају према том највећем рударском граду Балканског полуострва и великом металуршком центру. Готово подједнако је удаљена и од Злота (11 км). Ова погодност географског положаја је посебно значајна за функционалну валоризацију балнеотуристичког комплекса.

Осим приградског, корутинског и „речног”, Брестовачка Бања се одликује и повољношћу саобраћајног положаја. Од града Зајечара, важног економског средишта и раскрснице Тимочке крајине, удаљена је, преко Гамзиграда, 29 односно, преко Рготине, 37 км. Од главног града СФРЈ и СР Србије — Београда, преко Параћина, Брестовачка Бања је на дистанци друмске релације од 244 км. Са Београдом је успостављена стална директна аутобуска веза (205 км, време путовања 5,5 ч.), а могућно је путовати и железницом до Бора са којим је Брестовачка Бања у вишедневној аутобуској вези (7 пута у оба правца).³⁷⁾

Удаљена 11 км западно од града Зајечара, **Гамзиградска Бања** лежи у Црноречкој котлини, највећој котлини источне Србије. У умногоме разореној клисури Бања Јони, Гамзиградска Бања је на обалама Црног Тимока (познатог и као Кривовирски Тимок и Црна река) и у његовом меандарском појасу. Осим приградског, клисурско-котлинског и „речног”, Гамзиградска Бања се истиче и погодошћу саобраћајног положаја.

У суседству села Гамзиграда, по коме је названа, Гамзиградска Бања је поред асфалтног друма Зајечар—Параћин наблизо великог вијадукта, једног од најлепших објеката на том важном путу.

Од главног града државе — Београда, преко Параћина, удаљена је 231 км, а од Бора, највећег града источне Србије и једног од најважнијих рударско-индустријских центара у нашој земљи, 21 км. У свакодневној је аутобуској вези са Зајечаром.

Како се види, географски положај важнијих бањских насеља источне Србије је данас, као позитиван постицајни фактор њихове еволуције и регионалне валоризације, од особитог значаја за њихов термални и туристички развитак.

Специфичне особености термалног феномена. — Специфичност термализма Сокобање чини расхлађивање термалних вода као негативна појава, на једној, и здравствено-лечилишна функција високог реномеа као позитивна одлика, на другој страни.

Како је познато, особити проблем термоминералних вода Сокобање, као и неколиких других бања у Србији, је мешање хладне нетермалне са термоминералном водом. Услед овог мешања долази до расхлађивања термоминералних вода, а врло вероватно и промене хемијског састава („разблаживања” термалних извора). По Н. Милојевићу (1958) термоминерална вода се пробија из дубине углавном по кречњачким пукотинама, које је местимично сама проширила а на извесној дубини долази до мешања топле асцедентне са хладном изданском водом, која дотиче из кречњачке масе. Мешање воде врши се у различитим пропорцијама у зависности од притицаја и притиска хладне воде али је најинтензивније мешање у нивоу издани где је и циркулација воде најинтензивнија. Прилив хладне крашке воде условљава хлађење топле воде што се манифестује на извору. На основу мерења констатовано је да се температура и количина воде на главним изворима мења. „После већих падавина осећа се смањење температуре воде како на главном врелу тако и на другим изворима”. Температура воде на главном изворишту, према подацима које је објавио поменути писац, „варира од 28—46°C”.³⁸⁾

Међутим, „разблаживање” термалних извора не одражава се изразитије на сезонски рад термалних купатила нити видније умањује термални ефекат радиоактивних вода. Јер, и у Сокобањи највећи део туриста борави „у периоду од јуна до септембра док у осталом периоду године њихов број толико опада да се туристичка сезона скоро прекида”.³⁹⁾ А како је познато, поред количине воде на хлађење воде на главном термалном изворишту утиче и карактер, односно врста падавина. За време јесењих дана када се издан храни хладном кишницом или снежницом смањење температуре је знатније и брже, док летње падавине које су топлије знатно се слабије одражавају на температуру воде термалних врела. То јасно показују и извршена мерења температуре воде.⁴⁰⁾ Уз то, целисходним пошумљавањем и хидротехничким санацијама кречњачких терена, „разблаживање” термоминералних вода могућно је свести на најмању меру. С тим у вези, није без интереса напоменути да, за научна сазнања о термалном феномену Сокобање изузетно заслужни, Д. К. Јовановић (1966) држи како је тек пре четрдесетак година „започето мешање (термоминералних) са хладним водама са Озрена”, јер су „оголићене вртаче на њему, које су биле раније пошумљене”.⁴¹⁾

Са довољном количином изразито радиоактивне воде (просечна укупна издашност 45—50 лит/сек) углавном повољне температуре (главни извор 40—42°C, Бањица 35—37°C), Сокобања, будући да су са гледишта медицинске употребе минералних вода, најважније температура и радиоактивност, долази међу најлековитије и најзначајније бање Југославије. Она се истиче и по хемизму хладних извора, у чему је од посебног значаја извор „Здрављак”. Овај извор, у поређењу са сокобањским изворима више температуре, мада је у целини узев сличног микро и макро састава, показује у погледу на садржаје низа елемената битна одступања од топлих извора и то нарочито у погледу на сребро, калијум и хром. Уз то, минерализација у овом извору (0,78 gr/l) скоро је двоструко већа него у топлим изворима (извор „Моравице” 0,47 gr/l, извор у парку 0,44 gr/l).⁴²⁾ Овај

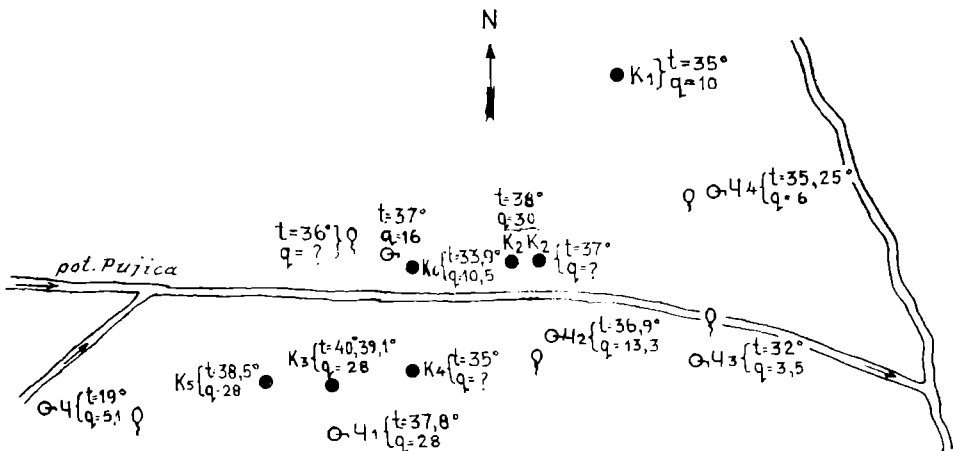
извор, на североисточној страни парка, на неких 200 метара од главних извора, настаје услед продирања топле воде из главних врела кроз земљиште парка. Његова температура је око 17°C и мења, према годишњем добу, количину воде. Овај извор је такође радиоактиван и то знатно више од осталих извора који потичу директно из раседа. Његова знатна радиоактивност потиче услед тога „што испуштена вода из главних врела пролази кроз терен парка и прима у се нове количине радона“. То значи да један део гла парка садржи извесне количине Уранијум-Радијума које је избацио извор давно пре него што је ухваћена топла вода (извршена каптажа).⁴³⁾ Али се поменути извор, сем значајног садржаја микрокомпонената и радиоактивних елемената карактерише и важним гасним саставом минералне воде. Према објављеним подацима, тежинска концентрација износи: CO₂ 2,40 см³, O₂ 7,10 см³ а N₂ 90,50 см³. Као радиоактивна хипотерма, на основу гасног састава, као и остале сокобањске хидротерме, припада азотним водама. У азотним водама, како истичу специјалисти, садржај племенитих гасова Не и Аг је доста висок, количина Не је од 0,029—0,75% запр. Количина Аг варира од 0,94—1,56% запр.⁴⁴⁾

Радиоактивност и осталих минералних извора премаша југословенске норме по којима да би се једна вода могла окарактерисати као радиоактивна, треба да садржи бар 3,5 Махових јединица.⁴⁵⁾ Мерења термалних извора у Сокобањи, извршена по налогу Института за медицинску хидрологију и климатологију у Београду, јула 1958. године, дала су следеће резултате: 1) Вода из главног врела у парку поред купатила садржи 1,8 мМ Кири (милимикро Кири) односно 4,8 М. Ј. (Махових јединица) у 1 литру, 2) Вода из извора у женском купатилу садржи 1,3 мМ Кири односно 3,5 М. Ј. у 1 литру. 3) Вода из мушког базена садржи 1,3 мМ Кири односно 3,5 М. Ј. у 1 литру, 4) Вода из базена у женском купатилу садржи 1,9 мМ Кири односно 5,1 М. Ј. у 1 литру, 5) Вода из левог базена купатила „Бањица“ садржи 1,3 мМ Кири односно 3,6 М. Ј. у 1 литру, 6) Вода из десног (хладног) базена купатила „Бањица“ садржи 1,0 мМ Кири односно 2,9 М. Ј. у 1 литру, 7) Вода из чесме „Здрављак“ садржи 4,9 мМ Кири односно 13,5 М. Ј. у 1 литру.⁴⁶⁾

Према реченом, тачна је поставка да је Сокобања „као радиоактивно лечилиште својим радиоактивним амбијентом, водама и ваздухом пуним Радона одувек била и остала живи извор здравља и психосоматског освежења“.⁴⁷⁾ То је вероватно једина бања у нашој земљи у коју су долазили Турци и из Азије да би се лечили и гасним инхалирањем. Наиме, извор у женском базену, звани „Свети Арханђел“, био је раније увек отворен, па је знатном количином испарења снабдевао цео овај базен. И по својој грађевинској конструкцији, овај базен је подесан за природни инхалаторијум. Турци, који су долазили ту чак из Мале Азије ради лечења, седели су или лежали, пре и после купања, по читаве сате на добро угрејаним бањцима у овоме базену удишући пару и тако удицањем налазили моћно дејство лековитости. И сами мештани лечили су се од давнина на овај начин од промуклости, кашља, „засипа“ и других плућних болести.⁴⁸⁾

Специфичност термализма Брестовачке Бање чини дисперзија термоминералне воде као негативна појава, на једној, и здравствено-лечилишна функција као дугогодишња призната позитивна одлика, на другој страни.

Насупрот термичком и хидролошком режиму неких извора термалних купатила, у Брестовачкој Бањи је утврђено смањење водоиздашности. Оно је изразито је нарочито у базенима бр. I, II (нови) и V. Узроковано је не само примитивним каптирањем, већ и дисперзијом термоминералне воде у подземној циркулацији. Дисперзија ових термалних вода је у вези са разграђивањем пукотинског система стенских маса термоминералног терена. Њен интензитет је у непосредној зависности од сеизмичке динамике црноморског блока у тимочкој турској области. Управо северни део црноморског сеизмогеног блока, у коме су и Злот и Шарбановац епицентрална места, „показао је јако истакнуту сеизмичност (13%)“.⁴⁹ Она се знатно одражава на разграђивање пукотинског система, јер се еруптивне стене одликују крупном порозношћу. Међутим, с обзиром да су ове хидротерме и вадозног порекла, извесно је да је на опадање водоиздашности утицало и обесшумљавање. Према објављеној, свакако произвољној процени, „услед сече шуме у заштитном појасу“ за време фашистичке окупације Брестовачкобањски термални извори су „ослабили за 30% од свог ранијег капацитета“.⁵⁰

Сл. 4. — Распоред термалних извора Брестовачке Бање. Пуни кружићи означавају изворе у купатилима (означени са К); празни кружићи означавају наптиване изворе ван купатила (означени са Ч); температура (t) и количина воде (q) у l/m према мерењу за време обиласна; некаптивани изворчићи означени уобичајеном ознаком за изворе (По М. Луковићу, 1936. год.).

Смањење водоиздашности појединих термалних извора, у обновљеној Србији и доцније, показују и непосредна посматрања изворишта. Средином XIX века и доцније, сем у купатилима, врућа

вода се појављивала и на „небројеним местима“*. Већ деведесетих година прошлог века, по тврђењу својевремено најбољег познаваоца Брестовачке Бање и њеног заслужног лекара С. Мачаја (1892), „у простору бањском“ топла вода је извирала само на 17 места. Али и тада су четири извора давала „таку количину воде, да би се још 4 купатила могла подићи“.⁵¹⁾ Данас пак у Брестовачкој Бањи постоје на левој страни потока Пујице четири купатила, а на десној страни тог водотока три купатила и четири чесме односно укупно 11 хидро-објеката већином умањене водоиздашности. То значи да хидротехничке санације треба да обухвате не само целокупно извориште већ и термоминерални терен.

При разматрању значаја здравствено-лечилишне функције за термализам треба нагласити, да је већ из прве хемијске анализе из 1834. год. било познато да у односу на Рибарску и Јошаничку лековиту воду „воде Брестовачке имају највише силе и дјејателности“. И барон Хердер (1835) истиче да је вода Брестовачке Бање „врло лековита и у многим болестима благотворна, једно због своје знатне топлоте а друго због знамените множине у њој растворених лековитих соли“. Он се, због назеба, у Брестовачкој Бањи само два пута окупао и одмах „весма благотворно дејствије њено и знаменито побољшање на себи самом изкусио“. Велика лековитост Брестовачке Бање потврђена је и у извештају Липденмајера од 21. 9. 1849. године у коме се каже: „Да је пак донста врло лековита та Бања, докаже се и успехом, каквог су имали у разним болестима болестници из близу и из далека на ту воду долазећи, и тај успех је врло славан“.⁵²⁾ Због осведочених лечилишних моћи и великог броја посетилаца, 1853. године уведена је лекарска служба и медицинска помоћ. Тиме је Брестовачка Бања изравната са Сокобањом и Буковичком Бањом.⁵³⁾ По времену увођења **контролисаног здравственог туризма** Брестовачка Бања је, дакле, једна од најстаријих бања у Србији.

Према изнетом, хидротерме Брестовачке Бање припадају термоминералним водама **јаким балнеолошких карактеристика**, које се већ низ година организовано користе за лечење. Међутим, разјашњење **термалног ефекта** (лековитости) није само у термодинамичком и извесном радиоактивном дејству, већ је узроковано и гасним саставом. Он се одражава на специфична биолошка својства минералне воде. Како је познато, присуство сумпорводоника, које је најчешће производат разлагања сулфата помоћу бактерија у органској и анаеробној средини, погодује развоју неких бактерија.⁵⁴⁾ „Балнеореакција“ пак, и по схватању неких од најбољих познавалаца термалног феномена, је: „последница биологијских својстава термалне воде“ (V. Vouk, 1947).⁵⁵⁾ Из тога се закључује, да „балнеореакција“, као комплексна реакција компликованог ланца у механизму деловања, резултира из термодинамичких, радиоактивних и

* И према посматрању В. Жигмунда, који је 1874. године на позив српске владе проучавао најпознатије минералне воде нано би се сме могле „као што треба уредити“, „на простору од 600 нвадр. квата, има извора без броја“ (А. Медовић: **Извештај Вилхелма Жигмундија о минералним водама у Србији**, Српски Архив за целокупно лекаство, Одељ. I, Књ. III, Београд 1879, стр. 117, 128).

биохемијских процеса — њиховог комплексног терапеутског деловања на читав људски организам.

Специфичност термализма Гамзиградске Бање чини локација термоминералних извора као негативна појава, на једној, и заступљеност минералног пелоида — значајног лековитог својства — као позитивна одлика, на другој страни.

Мада је Гамзиградска Бања у области компликоване тектонике, у раседној зони у којој је изражено више локалних и регионалних раседа, водоносан је расед на правцу корита Црног Тимока. Гамзиградске кречњаке управо и пресеца расед који иде скоро средином корита Црног Тимока. За ову раселину везано је избијање термоминералне воде.⁵⁶⁾ Услед тога једно купатило са каптираним термалним извором налази се на средини корита Црног Тимока. И главно термално купатило изграђено је на самој обали поменуће реке. „Речна” локација термоминералних извора, као одраз негативних утицаја физичкогеографског положаја, била је вековима кочица балнеонасеобинске изградње и просперитета. Мада је, због приградског положаја према Зајечару термоминералних вода а нарочито минералног пелоида, Гамзиградској Бањи обраћена нарочита пажња већ седамдесетих година XIX века при чему се сматрало да „никакве жртве не би требало да су скупе за оправку ове ретке лековите воде”,⁵⁷⁾ ипак термална валоризација није онда реализована као ни знатно касније. То дуго раздобље људске немоћи, на ондашњем степену развоја производних снага и економике у Србији, је разумљиво јер појављивање хидротерми поред обала и у самом речном кориту при каптирању изискује посебан хидротехнички поступак и веће инвестиције. Међутим у наше време ове неповољне околности су углавном превазиђене. Извршена хидрогеолошка и друга ранија истраживања показала су да је температура воде термоминералних извора Гамзиградске Бање углавном **константна и независна од достаја Црног Тимока**. Релативна непроменљивост температуре показала је да је термална издан у близини приповршинског слоја земљишта где се минерална вода дуго задржава.⁵⁸⁾ То је индицирало сондирање термоминералног терена. На машинској бушотини бр. 5, дубокој 14,6 м, утврђена је полидур цев 90/100 мм у дужини од 6 м и тиме направљен цевни бунар од резистентног материјала. Водоиздашност бушотина је већа од 8 лит/сек, од чега је проток бушотине бр. 5 око 4 лит/сек. Из ове сонде топла минерална вода наведена је у каде и тушеве и чесму за пиће.⁵⁹⁾ Овим хидротехничким захватима омогућено је дислоцирање термалних објеката изван непосредне речне зоне и нормалан рад постојећих и будућих термалних објеката. Данас термоминерални извори и водни објекти Гамзиградске Бање не само да су добре водоиздашности, већ се она само делимично искоришћује. Да у погледу водоснабдевања неће бити изразитијих тешкоћа у изградњи термалних објеката за термално лечилиште регионалног значаја, указују и најприхватљивије класификације водоиздашности. Тако, по класификацији издашности извора М. Јањ и Ђа (1958), најиздашнији термални извор и бушотина бр. 5 са 2,3 лит/сек и 4 лит/сек **припадају мањим изворима велике издашности** (И₅ од 2,0—10,0 лит/сек).⁶⁰⁾ Експлоатациона издашност (8,6 лит/сек)

и **знатне резерве** термоминералне воде веома важне квантитативне суштинске одлике — нарочито са гледишта практичног искоришћавања воде, врло су позитивно обележје термализма ове бање.⁽⁶¹⁾

Али је лековитост пелоида била најважнији фактор да се у овој „речној бањи“, „топлих вода усред хладне реке“, појави сезонско бањско насеље готово на домак чувене Брестовачке Бање — бање која је од четврте до краја шесте деценије прошлог века, по опсегу термалне гравитације и значају за здравствени туризам, била најпознатија бања Србије. У сезонском бањском насељу на Гамзиградским термама, које се као такво одржавало више деценија, није се лечио само сиромашнији сеоски свет, већ је оно иако без икаквих могућности смештаја привукло и имућније посетиоце који су се до тада лечили у Брестовачкој Бањи. То су нагласили и у свом „званичном извештају бањских лекара за сезону 1902. год.“ познати лекари Брестовачке Бање **Л. И л и ћ и Д. М и ц и ћ**. Они пишу у том документу: „Преко лета су до скоро „Гамзиградску бању“ посећивали само сиромашнији сељаци, да се ту „лече“ (ображу минералним блатом) и купају, али од лане почеше одлазити и имућнији људи, ту подижу шатре и баве се по 15—20 дана. Свет се купа и ноћива под ведрим небом, а лежи на влажној земљи.“⁽⁶²⁾

На посебну вредност гамзиградскобањског лековитог пелоида указао је и истакнути балнеолог **Л Н е н а д о в и ћ** (1936) наглашујући да се у непосредној близини базена бр. 3 налазе два природна базена са топлом водом који су „дупи сивкастог меког „**минералног муља**“.“⁽⁶³⁾ Балнеолог европског ранга проф. др **А. Ш чер б а к о в** (1936) је лековито блато ове бање уврстио, према његовом пореклу, у групу „Fango“ тј. лековити муљ који је талог минералних и термалних врела а који се износи из дубине земљине коре (Fango). Овај је муљ различите реакције чак и неутралне, а употребљава се обично у природном стању. Сама врела Гамзиградске Бање су олигометалне хипертерме (39,1°C) са водом слабо-земноалкалног карактера (0,4036 г. чврстог остатка у 1 л).⁽⁶⁴⁾ С обзиром да и у најновије време настају бањска насеља у Србији ради лечења првенствено лековитим пелоидом, у чему је у источној Србији изванредни пример Бања Јошаница, или се одржавају сезонска бањска насеља, по чему је Сирчанска Бања широко позната,⁽⁶⁵⁾ треба подсетити да је лековито блато прастари народни лек који је „привукао у задње време нарочиту пажњу лекара“. Ово стога, што се „под утицајем овог лечења види често не само побољшање стања већ и потпуно оздрављење болесника, који се налазе у посве инвалидном стању“. На основу својих дугогодишњих истраживања **А. Ш чер б а к о в** је дошао до сазнања да „пошто утицај блатног лечења обухвата све органе и система тела“ и блато лечи са успехом врло разноврсне болести, укључујући и „оне које проузрокују потпуно инвалидно стање пацијента“, тзв. „бањска реакција“ „није неопходно потребна за оздрављење болесника“.⁽⁶⁶⁾ Ове чињенице расветљују не само настањак „пелоидних бања“, њихово вишестепно обнављање у прошлости, генезу у савремена термална насеља и термалитете, већ су и показатељ њиховог перспективног усмеравања.

ПОСЕБНЕ БОРАВИШНЕ И ИЗЛЕТНИЧКЕ ПОГОДНОСТИ

Значај за туризам важнијих бањских насеља источне Србије огледа се и у посебним боравишним и излетничким погодностима. Њих чине природне атрактивности, на једној, и друштвене погодности, на другој страни. Код свих термалитета источне Србије неке од ових посебних боравишних и излетничких погодности су од већег значаја за валоризацију. Стога је потребно и у овом раду укратко их окарактерисати.

На надморској висини око 350 метара, Сокобања је у субалпијској климатској зони. Ова бања није само купалишно, већ и изврсно климатско место и летовалиште. Тајна њене велике лековитости лежи у „хармонији свих оних богатих чиналаца, којима је природа тако изузетно обдарила Сокобању”. Према М. Дуњићу (1936) субалпијска клима Сокобање је благог изражаја. „Великих и дуготрајних ветрова нема; кад и кад благи југо-западни ветрови. Близина шуме, у изобиљу, чини да нема великих разлика у максималним дневним и минималним ноћним температурама; ваздушни притисак је повољан и без многих промена. Магловити дани су веома ретки, само у рано пролеће и позну јесен, и то само по врховима великих брегова и планина”. Водени талог је релативно низак. Кише су обилније већином у пролеће и у јесен. Услед бујне вегетације и порозног земљишта водени талог не задржава се на површини; земља га одмах упије. „Ваздух је умерено сув, са много кисеоника и озона због много шума и обилног зеленила. Преко целог дана са Озрена струји непрекидно чист, свеж ваздух а вече освежи пријатан поветарац. И преко лета има јаке росе која знатно расхлади ваздух, те се у Сокобањи не осећа никада велика летња врућина. Мај је топао и леп, ваздух пун мириса од ливадског и шумског цвећа и расцветаних липа. Септембар бањи доноси дивно јесење време”.⁶⁷⁾

По Р. Радојковићу (1907), који је са гледишта климатотерапије објавио посебну расправу о клими Сокобање, Сокобања је „слична не само у температури но и у многим другим климатским појединостима са познатим климатским местом Хорнбергом код Шварцвалда”. За ову бању је од важности поред осталог и положај околних планина. Са севера и запада ово је место заклоњено од хладнијих ветрова, а и са северо-истока и истока, услед висине брегова, хладније ваздушне струје знатно су ослабљене. Међутим, најчешће и најјаче дувају топли јужни и југозападни ветрови. Поред тога од утицаја је на топлоту и та околност, што је, услед ширине и дужине котлине, „приступ сунчаних зракова слободан од изласка до заласка сунца”. Јутра и вечери су скоро једнаке температуре и дају болеснику свежине према доста јакој дневној топлоти. После 9 сати у вече температура ваздуха опада приметније али и онда постепеније но у високим планинским пределима или дубоко урезаним речним басенима, и минимум долази тек у 2—3 сата после пола ноћи, што је за боравак болесника од мањег значаја.⁶⁸⁾ Ноћну температуру снижава јак и хладан ветар **ноћник** који дува са Шиљка и главног Ртњева гребена према Моравици.⁶⁹⁾ Непогоде се дешавају најчешће у јуну и јулу, а најређе у септембру. Углавном, ретко се

слуштају у низину, већ је обично мимоилазе захватајући само висове. Али и овде доста добро очувана шума као природни одводник раздељује атмосферски електрицитет и умањује утицај јакних експлозија. „Климатска вредност умерених непогода, састоји се у томе, што се махом јављају удружене са кишом после топлних дана, која је од значаја за пречишћавање ваздуха од прашине и других штетних примеса, а што и саме непогоде за себе утичу на стварање озона у ваздуху”. И за реуматичаре, који долазе овде ради лечења термалном лековитом водом ова је клима врло угодна и знатно „попмаже физиолошки учинак терме, тако да се болесници лече са успехом као ретко у којој другој терми”.⁷⁰⁾

У Сокобања ужива и репутацију „дечје бање”, јер „испуњава све услове да се назове нашом најбољом дечјом бањом”. Због тога на Озрену је био установљен дечји превенторијум (опоравилиште) који је био познат по „најбољим резултатима од свих сличних установа у нашој земљи у погледу брзог и успешног опорављења деце”.⁷¹⁾ Опоравилиште на Озрену је основао Хигијенски завод у Нишу 1928. године. Снабдевање водом обезбеђено је тек 1929. год. воловодом са даљине од 1.100 м. Канализација је подигнута у самом почетку, а 1930. год. инсталирано и пољско купатило са 8 душева. 1931. год. довршена је зграда за кујну и магацин.⁷²⁾ Прекинути рад почетком Другог светског рата ово дечије лечилиште наставило је 15. јуна 1942. године. Првенство пријема имала су деца избегличких породица. Опоравилиште је адаптирано за очно одељење Специјалне болнице за лечење туберкулозе плућа и очију на Озрену која је отворена 7. јула 1956. године.⁷³⁾ Ова се удружена здравствена установа данас зове „Специјална болница за плућне и очне болести и рехабилитацију на Озрену—Сокобања”. Основана је као „Државно лечилиште за плућне болести на Озрену” крајем 1939. године, када је завршен „импозантан болнички објекат са другим пратећим и стамбеним зградама”. Отварање и почетак рада озренског лечилишта за плућне болести „представља нову етапу у лечењу туберкулозе у Србији. То је била једна од првих модерних болница овакве врсте”. Лечилиште Озрен заједно са болничким кругом захвата површину од 36,00 хектара са надморском висином 518 м. Више од 12,00 ха покривено је ливадама за сенокос са по којим усамљеним буковим или липовим стаблом. На простору од 7 ха пружа се издавачка шума са разним врстама дрвећа: граба, цера, јоргована и леске старости 35—45 година. Међутим, због природних лепота Озрен није више само болничко подручје; он је постао излетничко место са великим бројем туристичких посета.⁷⁴⁾

У рекреативно-туристичком амбијенту Озрена су и познати травертински **слапови Рипаљке** и новоотворена **Озренска пећина** која има 580 м шетне стазе. Рипаљка је на речици Градашници, која се испод Сокобање улива у Моравицу. Рипаљка се састоји из 11 одсека, чија је целокупна висина око 40 м. Највиши од њих висок је 11 м, под њим је један од 5 м висине, а остали су мали, 0,5—2 м високи. Око њих је бујна вегетација.⁷⁵⁾ У бигреном водопаду Рипаљке, највишем у источној Србији, налази се на отиске лишћа, стабала, плодова и друге фосилне флоре. Фосилна флора бигра долине Гра-

дашнице указује да данашња листопадна шума чини осиромашење и потпуну редукцију и изчезавање појединих врста дрвета, која су преовлађивала у мешовитој шуми за време депоновања травертина. Изнад водопада Рипаљке, где је за време травертинске фазе доминирала буква, данас са 80% преовлађује граб са ограниченим бројем грмова *Corylus Colurna* (диволеске) и црне липе.⁷⁶⁾

Ипак и „оваква вегетација је један врло важан чинилац за поправку и напредак здравља“.⁷⁷⁾ Због тога су шумски комплекси и делови шума у рејону Сокобање проглашени за стално заштитне. „Шума Сокобање“ обухвата површину од 1.155 хектара, на станишту обраслом грабом, јасеном, буквом и цером. Сем рекреативне намене, она заштићује Сокобању и бањске изворе.⁷⁸⁾

Сем у рекреативно-туристичкој зони Озрена, у Сокобањској котлини постоји и низ других излетишта са занимљивим облицима рељефа и других атрактивних природних елемената. Њих чине клисуре и сүтеске, разноврсни крашки облици, водопади, језерца и врела. Неки од њих представљају праве природне реткости. Врмцанско језеро, Читлука пећина, Сесалачка пећина-прераст Зарвине реке, прозорац Богда врата и Леденица на Ртњу, „као изванредне природне реткости поред пажње љубитеља природе заслужују и пуну бригу наше заједнице.“⁷⁹⁾ Ипак од свих тих туристичких излетишта природних реткости, најпознатија су **Истоци**, врела главног, левог изворног крака Моравице која избијају испод Пећуринског камена, кречњачког одсека на северној падини Девике, изнад југозападног дела села Читлука, код цркве. Истоке представља, прво, стално јако врело које избија из сипара испод падине Пећуринског камена. На више од њега су два периодска врела која избијају из проширених пукотина, покривених углавном осулинама; прораде само у зимској половини године, нарочито у пролеће, када падају јаке кише неколико дана или се за кратко време отопи знатна маса снега. Назад, око 30 м изнад њих је пећински отвор највишег врела.⁸⁰⁾

Посебне боравишне погодности у самом термалном рејону Сокобање пружа лептериска зона у ревиру Моравице. Рска Моравица, која тече поред Сокобање, даје јој велико преимућство. Већ у међуратно доба лецитеријска купалишта на Моравици била су веома посећена. Отада велики број посетилаца, нарочито млађи свет, проводи свој одмор у Сокобањи само због купања у Моравици.⁸¹⁾ Али је за пријатан боравак ових посетилаца од значаја и то, што Моравица пружа могућности и за **спортски риболов**. На сектору Сокобање је пастрмско подручје дугачко 10—12 км и насељено кркушом у обилним количинама и калифорнијском пастрмком. Године 1957. убачено је у ову реку 30.000 примерака млађа калифорнијске пастрмке. Риболов на ову рибу био је забрањен до 1961. године.⁸²⁾

Али је за боравишне услове и перспективни развој Сокобање од нарочитог значаја истаћи, да ова бања нема проблема са водоснабдевањем. Ова чињеница је од посебног значаја јер се број посетилаца удесетостручно и достиже цифру од око 100.000. Како је то М. Стаменковић (1973) недавно истакао, каптажом извора Врело и Беле воде добијене су довољне количине воде за водоснабдевање која се прско сабирног резервоара гравитацијом води у на

сеље. Издашност ових каптажа је око 50 лит/сек, што је довољно за потребе грађана Сокобање (око 6.000) и посетилаца. С обзиром да су сокобањске пијаће воде крашке воде припадају хидрокарбонатним водама те се могу сврстати у квалитетне воде за пиће. Уз то, акумулационо језеро „Бован“ обезбедиће и довољне количине воде за будући још снажнији и свестранији развитак Сокобање. Ово акумулационо језеро, чија је изградња у току, биће запремине 40 милиона м³ воде и мада ће имати вишеструку намену биће и потенцијални снабдевач Сокобање водом.⁸³⁾

Међутим прворазредни значај Сокобање за туризам је и у томе, што је овај термалитет предодређен и за културно-образовни туризам. Јер, околина Сокобање заиста обилује културно-историјским знаменитостима и атрактивношћу.

Још је Т. Борђевић (1894) изнео да многа **градишта**, чији се остаци налазе на бреговима, крајевима моравичке равнице, показују као да је она била са свију страна утврђена. При томе је готово чудновато, да на овако малом простору, као што је равница моравичка и њена околина, има врло много црквина и манастиришта, или бар места за које народ држи да су то. У Сокобањи изнад Лептерије има зидина која се зове **Света Богородица**. Изнад Рипаљке, источно од Јефтиног камена за 50 метара има црквина коју зову **Св. Јован**. На западној страни Озрена, која се зове Јерменчић, постоји црквина **Св. Арханђела** која је обновљена. И у већини села се налазе остаци средњовековних и млађих црквишта. Скоро ниједно село у Сокобањској котлини није без црквине.⁸⁴⁾ Овако велики број посвећених места и налазишта може се објаснити понајпре веома јаком термално-култном функцијом сокобањских и других термоминералних извора у овом пределу.

Међутим, од свих културно-историјских знаменитости далеко највећи значај има **Сокоград** који је и најпосећеније излетиште ове врсте. Сокоград је подигнут на античким фундаментама као средњовековно утврђење. Лежи на једном стеновиту гребену који као кљун лађе задире у други гребен преко пута од њега. Између оба гребена пробија се Моравица, у великом завијутку. Сам град састоји се уствари из два града: доњег, који је изграђен само на местима лаког прилаза а иначе у њему се није становало, и горњег, који је на вишем врху гребена и који се опет састојао из два дела: нижег, са две четвртасте куле, и вишег, са једном великом доминирајућом кулом. Кроз нижу кулу нижег дела горњег града био је улаз, а испред највише куле у вишем делу горњег града изрезан је у стени прокоп ради тежег прилаза к њој. Према истраживању И. Здравковића (1970) „град је врло разуђен и великих је размера. У доста је добром стању сачувана само прва улазна кула у горњем граду, а остало је, како куле тако и зидови, доста порушено али ипак не толико да се није могла да установи тачна основа целога комплекса изиданих делова града, како у доњем делу платоа (доњем граду), тако и у горњем делу платоа (горњем граду)“.⁸⁵⁾ Остаци Сокограда су рестаурирани.

Име Сокограда потиче од негдашњих соколара који се помињу и у нашим средњовековним изворима. Соколари су уместо других

дажбина давали соколарину (дресиране соколе) и за српске средњо-вековне државе и под турском окупацијом. Од њих делом потиче данашње стариначко становништво у југоисточној и другим крајевима Србије.⁸⁶) Вредно је истаћи да се и у предеоном становништву доскора знало порекло имена Соколац, једно од средњовековних имена Сокограда, и Соко. Т. Борђевић је од овдашњег становништва, 1894. године, сазнао: „У планинама око Бање хватани су и припитомљавани соколери, па су их војводе сладе паши у Видин. Ко је носио сокола, морао је носити само по једног, на пруженој руци, на којој је морала бити навучена рукавица. Ако би на руци била два сокола, потукли би се; ако би рука била без рукавице, соко би је канџама раскрвавио. Кажу да још има људи који памте ношење сокола”.⁸⁷) Од интереса је напоменути и то, да су турски посадници у Сокограду имали у својим тимарима поједина села у Сокобањској котлини. У опширном попису видинског санџака из 1478—81. године наведено је низ сокобањских села која су била у тимарима појединих посадника „тврђаве Бања” (Сокограда). Таквим тимарима припадала су „у области Бања” и села: **Боружница** (Поружница), **Мужинце** (Мужинац), **Диверац** (непознато), **Трбушница** (или Требошница, непознато), **Гујбуце** (непознато, било у тимару топџије Скендера такође посадника тврђаве Бања), **Крушево** (ишчезло, било у тимару Цунејада, имама тврђаве Бања), **Средна Врмза** (Врмца, било у тимару Мустафе сина Исе и Јусуфа сина тобџије Фируза), **Ресник** (истоимено данашње село), **Прест** (Брест, ишчезло село које имало 33 куће, неочењених 9, удовица 1, укупно 43 личности), **Горна Чачуна** (село Чучуње по наредби кнеза Милоша преселило у Ресник — „неки неверници” овог села становали су у селишту **Церовница** што је Церовица), **Ораховица** (Орешац на Орешачком потоку), **Горчи Владан** (непознато, у истом тимару било и ишчезло селиште **Граб**).⁸⁸)

Од културно-историјских споменика из времена обновљене Србије, најпознатија је **спомен-чесма кнеза Милоша**. Налази се поред друма Алексинац—Сокобања, на прилазу Сокобањи. Ову је „Требичку чесму” обновило Предузеће за путеве „Ниш” 1967. године. Потпуно је очуван и оригинални натпис на чесми: МИЛОШЪ ОБРЕНОВИЋЪ. I., князь Србски, подиже овај источникъ за вечни, споменъ доласка свогъ у Баню, Године 1860-те.

И сама Сокобања обилује културно-историјским споменицима. Сем купатила „Парк” музејске вредности, у коме је и када кнеза Милоша Обреновића, најпознатија обележја историјских догађаја означају: **спомен-чесма Хајдук Вељка, чесма Љубе Дидића**, једног од вођа тимочке буне, **споменик изгинулим јунацима у Првом светском рату, спомен биста народног хероја НОБ Алексе Маркишића**. Од објеката веће архитектонске вредности истичу се зграде цркве и општине и нарочито **Конак**. Конак је изграђен за потребе администрације кнежевине Србије. Има извесне спољне одлике стила народног грађења, док се у конструкцији и у распореду простора уочава битно одступање од наслеђене грађевинске традиције (сводови од опске у подруму, масивни камени зидови и др.). Најновијом реконструкцијом умногоме је измењен унутрашњи распоред, а дели-

мично и спољни изглед. „У целини је ипак сачувана основна одлика стила у коме је објект првобитно грађен“.⁸⁹⁾ Адаптацију ове зграде за ресторан у народном стилу извршио је 1970. год. Пољопривредни комбинат Београд.

*

На надморској висини око 385 м, **Брестовачка Бања** је у субалпијској климатској зони. Њен микроклимат, као и других термалитета потпланинског подручја ерозивно-тектонског рељефа, одражава дејство вишеструких специфичних утицаја корутинског и суподинског положаја, локације уз речне токове и еманиције јувенилних гасова. Делујући надражујуће микроклимат ове бање умногоме је здравствено повољнији од регионалног климата Црноречке котлине.

По подацима Л. Ненадовића (1936) средња температура за време летње сезоне износи 22,5°C. Преовлађује источни и западни ветар што је од особитог значаја за одржавање чистог ваздуха од аерозагађења из Рударско-топионичарског басена — Бор. Планински рељеф и пејзаж, за време летњих врућина, доприносе пријатној свежини са довољно влаге и Бању заклањају од јаких ветрова и наглих атмосферских промена. Уз то, Бања се истиче и осунчаним положајем: на облачне дане отпада приближно једна петина од њиховог укупног годишњег јављања, док око три петине долази на потпуно ведре дане.⁹⁰⁾

Као гласовито климатско место и опоравилиште, Брестовачка Бања је позната још од почетка нашег века. И тада су је многи посећивали „не толико да се купају и у купању себи лека траже, колико да се одморе од свакодневнoг рада у лепој природи и романтичној околини“. Управо, „у том погледу Брестовачка Бања одмиче свим отачественим бањама, јер се човек нигде лепше и угодније не може да одмори и опорави, као у Брестовачкој Бањи“⁹¹⁾ Њена рекреативно-туристичка функција је од највећег значаја за градско становништво источне Србије, а посебно Бора. Како је познато, у погледу аерозагађења не само град Бор, већ и знатан део његове гравитационе зоне чини „затровано подручје“ (1954. год. 18.824 ха). По објављеним подацима из 1960. год. у Бору је било „више камена и суре земље неголи што има зелених површина. Понеко багремово дрво, мало траве и то је све“. Тада је, један становник Бора, по статистичким подацима, просторно користио 0,5 м² зелене површине. А тај просек требало би да износи најмање 6 м².⁹²⁾ Будући да је слободно време једна од највећих тековина савремене цивилизације и да га не треба проводити механички, може се рећи да су корисници рекреативних објеката у Брестовачкој Бањи, као и на Борском језеру, „потенцијално сви становници Бора без обзира на пол, године старости и узраст“.⁹³⁾

И вегетација брестовачкобањског рејона је, дакле, значајан чинилац посебних погодаба природног потенцијала географске средине. Заступљено је аутохтоно листопадно дрвеће и култура четинара. **Бањска шума** се простире на површини од 90 хектара и заштићује Брестовачку Бању и њене минералне изворе.⁹⁴⁾ Столетне букове шуме убрајају се међу најстарије и највеће букове шуме у Србији. Листопадне шуме захватају понајвише јужни и југозападни крај бањског рејона а источни и североисточни део је под ливадама и црногорицом. „Парк четинара“ отпочео је да се подиже још 1902. године. „Бањска шума“ је већ почетком нашег века била на гласу као „један од највеличанственијих природних паркова“.⁹⁵⁾ У томе не заостају ни стилизовани дрвореди и цветне алеје у парку саме бање. У њему је Бањска река, малим каскадама, зајезерена и та језера су порибљена разноврсним риблим млаћем. Отуда се **спортски риболов** обавља и у самом бањском кругу. Ваља истаћи и то, да је Брестовачка Бања, међу другим бањама Србије, јединствена по свом малом зоолошком врту и **фазанерији**.

Лепоте планинског пејзажа Црноречког краја широко су познате. Импресивно су описиване у путописној па и научној литератури. Ј. Цвијић наглашава да: „Црноречки басен, а нарочито његов планински оквир, чини утисак **једнога од најлепших предела на Балканском полуострву**. Има једна црта велике и снажне лепоте, која нарочито пада у очи кад се са Столица и преко Страже слази у Црноречку котлину“.⁹⁶⁾ Ове природне лепоте имају и посебан значај за туризам црноречких бања, јер су оне и у опсегу **палеовулканског рељефа** источне Србије. По Д. Петровићу (1967) палеовулкански облици и продукти младих ерупција су нарочито добро развијени и изражени око Брестовачке као и Гамзиградске и Шарбановачке Бање. Међутим, данашњи рељеф у андезитима Црноречке котлине и у сливу Црног Тимока највећим делом не представља примарне вулканске облике већ у знатној мери преиначен и битно морфолошки измењен или уништен вулкански рељеф. Али у њему **Тилва Њагра** у сливу Бањске реке, између Брестовачке Бање и Црног врха, је изразита купа која има „идеалну форму правог вулкана, са симетричним странама и бочном, паразитском купом—Тилва Мика (Мало брдо)“. Главна купа је висока 770 м, а бочна 625 м. Пречник главне купе, у подножју, износи 2 км, а релативна висина изнад флувио-денудационе површи око 300 м.⁹⁷⁾ Али је за посебне природне погодности околине ова бања значајна и због близине Борског језера, као и Злотске пећине. Стога је укратко потребно указати и на неке њихове одлике.

Злотска пећина (Лазарева пећина), од Брестовачке Бање удаљена 12 км, представља веома разгранат систем подземних канала, чија дужина достиже 1540 м. Канали у горњем спрату пећине су суви и проходни, док доњим спратом канала протиче велика подземна река, која испод улаза пећине избија у облику јаких сифонских врела.⁹⁸⁾ Обилује веома лепим пећинским накитом. Дедимично је

електрифицирана, а приступ уређен. Наблизо пећине је туристички дом (10 лежаја).*

Борско језеро, удаљено жагубичким путем 4 км од Брестовачке Бање, је настало зајезеравањем изворишних саставница Бањске (Брестовачке) реке за потребе Борског рудника. На овом вештачком језеру, површине око 30 ха, је бетонска брана висине 50 м (са слободним преливом на 438,5 м н. в.) и дужине 370 м. Она омогућује акумулацију од 11,9 милиона кубних метара воде, од чега се може користити 10,9 милиона м³. Највећа дубина језера, у близини бране, је 51,5 м; температуре језерске воде више од 18°C, погодне за купање, настају у другој половини јуна и трају до краја септембра.⁹⁹) Борско (Бањско) језеро је порибљено разним врстама племените рибе и калифорнијском пастрмком. Бетонска плажа је модерно уређена. У савременом рекреативно-туристичком насељу су хотел „Металург” (32 лежаја), бунгалови и камп куће (1971. год. 134 лежаја).

Ако се свему реченом дода и чињеница, да „Брестовачка Бања представља читав један мали музеј наше грађевинске архитектуре прошлог века”, те да је на домаку знаменитог града Бора, који је на гласу и као својеврсни културно-просветни центар, онда се с пуним правом може рећи да је овај термалитет предодређен и за културно-образовни туризам.

Због већег значаја за културно наслеђе укратко се приказују важније архитектонске карактеристике најпознатијих објеката: Хамама кнеза Милоша, Конака кнеза Милоша и Кнежевог дворца.

Према проматрању И. Здравковића (1950) Хамам кнеза Милоша у Брестовачкој Бањи по основи је квадратног облика са полуплоптастим сводом — кубетом изнад целог простора. То је мала грађевина величине 5,0 са 6,0 м. „У самој унутрашњости налази се један округлао базен, пречника 2,60 метара, од камена, у који стално притиче топла и лековита вода Бање, која ту негде извире”. Базен је дубок 1,10 м. У њему се налази кружно израђена, скроз около, клупа од камена у виду банка, на дубини од 70 см, а на његовом крају, најближем улазу у хамам, налазе се степенице за силазак у базен. „Цео унутрашњи простор врло пријатно дејствује својом конструкцијом (полуплоптасти свод са нишама у угловима и избушеном површином свода звездастим отворима), а такође и својим каменим површинама — облогама, како пода тако и зидова као и целе унутрашње стране кубета”. Кубе је данас покривено ћерамидом. „Исто

---

* Злотска пећина је позната и као важно археолошко налазиште злотске културне групе. Она обухвата локалитете између Мораве и Иснера у северозападној Бугарској, а названа је злотском групом по главном налазишту код нас — Злотској пећини. Из културног слоја праисторијског насеља Злотске пећине најбројнији су метални налази, и то нанит, дон се од оружја јављају гвоздена ноља и гвоздене сенире (челови) а од коњске опреме гвоздене трензле са бронзаним урасним деловима. Њерамина, позната из Злотске пећине, је црно углачана (зделе са фасетираним ободом, шоље са једном или две дошке које надвисује обод) али без богате орнаментике. У културном слоју Злотске пећине најкарактеристичнији типови — фибуле и пробијени појаси, јављају се најраније у другој половини VII века с. е. Како нестају негде крајем VI или почетком V века, Злотска група се може датовати у млађу фазу гвозденог доба II (VII—VI век) (Р. Вас ић: Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији, Посебна издања Археолошког института, Књ. 12, Београд 1973, с. 101—102).

тако и споља хамам оставља врло пријатан утисак својим лепим и складним пропорцијама и мирно обрађеним фасадама. Редак пример грађевина ове врсте пријатног унутрашњег и спољњег склада".¹⁰⁰⁾

Конак кнеза Милоша је добро очуван и данас представља интересантан објект наше грађевинске архитектуре Милошевог доба. Према проматрању И Здравковића (1950) то је доста велика приземна грађевина, са више одељења (пет соба и велики простран хол). Конак лежи на једном малом избрешку те тако даје утисак као да је постављен на каквом постаменту, због чега доминира крајем и местом на коме лежи. „Моћно делује широка и снажно испадајућа стреја, као и кров покривен ћерамидом". Зграда је зидана у бондруку са профилисаним гредама на угловима, од храстовине, које су у исто време служиле и као конструктивни и као декоративни украсни елементи.¹⁰¹⁾ У дворцу (конаку) кнеза Милоша, уређеном као музеју, 1970. године организована је врло успела изложба „Брестовачка Бања у време кнеза Милоша" за коју је прилику приређивач Народни музеј Бора издао и лепу пригодну публикацију под називом изложбе.

До данас је добро очуван још један дворца. То је конак који је, на захтев кнеза Александра Караборђевића, 1856. године подигао народ овога краја кулуком. Око својине над зградом избио је сукоб између кнеза Александра и државног Савета у коме је кнез морао изјавити да се све грађевине подигнуте на државној земљи имају сматрати државним зградама.¹⁰²⁾ **Кнежев дворца** има основу правоугаоника, на спрат је а уздиже се на терену који стрмо пада те у приземљу има мање просторија него на спрату. На спрату су: с лица велика сала са балконом по целој њеној дужини и по једна соба са стране, а из хола, где излазе степенице, воде по двоја врата у по две собе са сваке стране и трећа врата са десне стране у углу, која воде у просторију за оставу. Кнежев дворца је саграђен у стилу зграда које су, шездесетих година прошлог века, зидане под утицајем романске архитектуре. И по својој спољној архитектури оставља снажан утисак иако врло солидан и складан.¹⁰³⁾ Наблизо Кнежевог конака био је подигнут „Ађутантски конак" са две собе и још једна зграда.¹⁰⁴⁾

*

На надморској висини око 160 м, **Гамзиградска Бања** је у низинској климатској зони. Али је њен микроклимат здравствено повољнији од регионалног континенталног климата, јер је на заветринском положају уз већи речни ток. Уз то, готово са свих страна окружена је вишим терасираним земљиштем обраслим гором и шумарцима. Отуда је ваздух у бањском кругу и рејону увек чист и свеж.

Најтоплији су месеци јули и август, а најхладнији јануар. „Оваква клима највише одговара за лечење реконвалесцената после исцрпљујућих болести, а хроничним реуматичарима омогућује да у бањској сезони лече своја реуматична обољења".¹⁰⁵⁾

Значајан чинилац природног потенцијала географске средине је и вегетациони покривач. Заступљено је аутохтоно листопадно дрвеће и култура четинара. Околни шумски пропланци су обрасли бо-

журом и јоргованом. „Раскошна разноликост пејзажа“, која људима тељима природе и туризма пружа посебно уживање је приоритетно обележје гамзиградско-бањског краја.

Али је за пријатан боравак у овој бањи од значаја и то, што њена околина пружа могућност и за **спортски лов и риболов**.

Најбољи услови су за лов ниске дивљачи, а нарочито фазана распрострањеног скоро у целој Тимочкој крајини. Рибљи фонд одговара пастрмском и мренском. Као посебна спортска и научна појединост истиче се веома богата насељеност и Црног Тимока и његових притока поточним раком, који у овим водама достиже изузетну величину.¹⁰⁶⁾

Међутим, овај термалитет је предодређен и за културно-образовни туризам. Јер, околина Гамзиградске Бање заиста обилује разноврсним културно-историјским знаменитостима и атрактивношћу. И сама област Црне Реке је по своме становништву, врло интересантна географска и етнографска целина, много интересантнија по своме етнографском шаренилу, но што је тимочки басен. „Јер док је у овоме становништво у огромној већини стариначко („ћутуклиско“), дотле је становништво Црне Реке све сам скоро досељеник, и то из најразличитијих крајева Балканског полуострва“¹⁰⁷⁾

Међу културно-историјским споменицима, сем оних у Зајечару, Бору и Брестовачкој Бањи те средњовековне цркве Св. Петра у селу Грлишту и другог, ваља нарочито истаћи досадашња сазнања о велелепном Гамзиграду.

Насеље код Гамзиграда има облик неправилног трапезоида који захвата простор од око 6,5 ха, опасан одбрамбеним системом са 20 кула. „Данас се са сигурношћу може рећи да је Гамзиград био један од најрепрезентативнијих римских односно византијских градова на Балкану и седиште једне изузетно важне личности, можда и самог цара“. Раширено је мишљење да „фрагменти скулптура од мермера и порфира из гамзиградске палате и изузетно висок квалитет мозаика који спадају у најлепша остварења касноантичке уметности, могу поредити једино са мозаицима откривеним у Piazza Armerini, царској палати у Цариграду и раскошним вилама у Антиохији“. По најприхватљивијој претпоставци Гамзиград је можда Ромулиана (Romulianum), град познат као родно место цара Галерија (292—311). „Откривањем већег броја грађевинских објеката, презентовањем мозаика и покретног археолошког материјала, асфалтирањем приступног пута Гамзиград је последњих година постао један од најпосећенијих културно-историјских споменика у Србији (1971. год. око 15.000 туриста).¹⁰⁸⁾

ССВРТ О ПОРЕКЛУ И ФУНКЦИОНАЛНОЈ ГЕНЕЗИ ТЕРМАЛИТЕТА

Имајући у виду полазну чињеницу насеобинске генезе термалитета по којој су „топли минерални извори поуздане индикације да су се око њих налазила било насеља било какви остаци од њих“ (М. Васић, 1961)¹⁰⁹⁾, требало би очекивати да су све важније бање источне Србије биле познате предеоном становништву од давнина.

И заиста, резултати досадашњих археолошких истраживања потврђују да су Сокобања и Брестовачка Бања несумњиво искоришћаване још у предримском периоду. У Сокобањи је нађен разноврсни археолошки материјал, међу којем и бронзана секира типа бронзаног доба C—D. Уз то, и на осталом тлу Сокобањске котлине откривена су праисторијска налазишта.¹¹⁰⁾ Али је и каптажа термалног врела Сокобање извршена још у предримском периоду. На то упућује јасно извештај Л и н д е н м а ј е р а из 1848. године о опадању воде у купатилима. Из њега се види, да се вода за купање морала изгубити јер су „још пре давног времена два амама озидана на кратким кочевима (шиповима)“. Ови кочевци толико су били испрани и трошни да су се између њих створиле шупљине, кроз које је вода испод темеља несметано отицала. Женско су купатило Турци затрпали, јер је „вероватно још већ онда било напуштено због оскудице у води и сва вода била скупљена у једном купатилу“.¹¹¹⁾ Према мојој претпоставци и термално купатило у Ргошкој Бањи од сантрача је предримског порекла а за римске колонизације је поправљено или у нађеном облику доправљено.¹¹²⁾ И изван источне Србије праисторијске дрвене каптаже на минералним изворима и таква купатила на хидротермама такође су познати са неких локалитета Србије, а нарочито Вичке Бање (Топлички кисељак).¹¹³⁾ Из тога произилази, да је за римске колонизације термална каптажа Сокобање од сантрача само поправљана или у нађеном облику доправљена.

Из Брестовачке Бање, међутим, познати су само површински налази разноврсне археолошке грађе из фазе Бубањ—Хум I. С обзиром да се „почетак бубањско-хумске групе“ одређује „у другу половину III миленија пре н. е.“,¹¹⁴⁾ то су и хидротерме ове бање морале бити у то доба увелико искоришћаване.

За римске колонизације Сокобања и Брестовачка Бања су биле важнија термална насеља. Античку Сокобању заштићавао је кастел на чијим је фундаментима подигнут средњовековни Сокоград, а Брестовачку кастел на палеовулканској купи Тилва Мике. Остаци овог римског утврђења у Брестовачкој Бањи постојали су и у другој половини прошлог века.¹¹⁵⁾

Сем по лечилишној, обе ове античке бање биле су на гласу и по својој термално-култној функцији. М. В а с и ћ (1961) убраја и Сокобању и Брестовачку Бању у „лечилишта која су уживала и култ дотичних божанстава или демона којима су била посвећена“.¹¹⁶⁾

Истражујући остатке старина у Гамзиградској Бањи и не нађавши им трага, С. М а ч а ј (1892) изразио је чуђење да се Римљани нису служили овом водом, „јер се ту нигде не види траг неке римске зграде, мада ова врућа вода није ни по часа удаљена од знатних римских развалина Гамзиграда“.¹¹⁷⁾ Ипак, неких античких градњи у вези са Гамзиградом свакако је било, али су оне на овим хидротермама — као и код многих других ишчезлих термалитета лоцираних покрај речних токова („речних бања“) — уништене у поплавним таласима Црног Тимока. Бањска вода је у терме знаменитог римско-византијског града довођена вероватно преко надземног акведукта коме су утврени трагови. И у Диоклецијановој палати у Сплиту, на коју највише подсећа архитектонски комплекс Гамзиграда,¹¹⁸⁾ коришћена је

лековитост сумпорне слане воде, па се њом лечио и сам Диоклетијан који је боловао од појава реуматичних карактеристика.¹¹⁹⁾

Према Д. Бојанић (1973) области Бања и Сврљиг које представљају природно затворене целине, са сасвим одређеним природним границама, имале су исте границе и у другој половини XV века. То су праве средњовековне жупе са тврђавом у средишту, које су сасвим природно могле постати области а затим турски вилајети.¹²⁰⁾

Из тога произилази, да је средњовековна Сокобања као главно насеље истоимене области морала се истицати најпре функцијом централног насеља — гравитационог средишта целокупне Сокобањске котлине. И заиста, ову поставку потврђује низ чињеница. Пре свега транспоноване самог номонима на целокупни гравитациони простор. Управо, појам и име „Бања” распростирући се на сав тај простор одражавају се и утискују и у топонимију најкрупнијих облика рељефа, хидрографије и насеобинских објеката. Ј. Цвијић (1924) је посебно истакао да су и у првим деценијама нашег века „сељаци са српске и бугарске стране Старе планине” звали Ртањ „Бањском чуком, по Сокобањи”.¹²¹⁾ Река Моравица, главни ток Сокобањске котлине, називала се **Бањском Реком** од средњег века све до краја XIX столећа. Реку Моравицу, десну притоку Јужне Мораве, под именом „Бањске Реке” спомињу и неки путописци XVI и XVII века. Бањски лекари П. Дојић и В. Поповић (1897) називају је „Бањица” или Моравица.¹²²⁾ У дефтеру из 1478—81. године уместо старих средњовековних имена Сокограда (Соколац, Соколник, Соколница) наводи се једино и искључиво назив **тврђава Бања**.

Али је Бања, развивши своју функцију централног насеља, онажила и свој антички значај за термализам. Отуда се она од средине XV века и доцније истиче и интеррегионалном улогом. Она је већ за првих деценија турске окупације једно од три најважнија насеља Видинског санцака који је обухватао, сем области Бања и Сврљиг, и Тимочку крајину и један део данашње Бугарске.¹²³⁾ По освајању Турци су, како се види из најстаријег сачуваног пописа Видинског санцака из 1455. године, сместили војне посаде и у тврђаве Сврљиг и Соко, успоставивши тимаре и у нахијама Сврљиг и Бања и образовали кадилуке са седиштима у Видину, Бањи и Сврљигу, у местима са трајно насељеним муслиманским становништвом.¹²⁴⁾ Као централно насеље на знаменитим минералним изворима и заштићено регионално средиште, Бања је, дакле, постала и важно седиште судске власти. Ова интеррегионална функција са другим, определила је њен даљи развој у изразито варошко насеље. Отада па све до данас она ће бити и остати једина **стара варошка бања** на тлу читаве Србије.

Интердејство регионалне и интеррегионалне улоге у пределу који пружа релативно повољне услове за економски живот изазвале су и вековима одржале релативно знатну насељеност. По попису Видинског санцака из 1455. године, који је у то време био сасвим слабо насељен и имао упадљиво велики број селишта, нахија Бања је имала 30 тимара, 1 место, 2 манастира, 56 села, 9 делова села, 10 селишта, 32 муслиманска домова, 1049 домова, 111 хришћана нео-

жењених, 54 удовице.¹²⁵) По томе, она је била, у време поменутог пописа, једна од најнасељенијих области Видинског санџака. И доцније, као област цизје, Бања се истиче насељеношћу. Она је 1487—1488. године имала 1.468 куће. Област цизје Бања 1488—1489. год. од 1.560 кућа плаћала је 56.499 акче, просечно 36,2 акче по једном домаћинству.¹²⁶)

И у XVI веку Бања одржава своје дотадашње функције и увећава стратегијски значај. Заштитна тврђава постаје важно турско упориште. На то указује чињеница, што се у првој половини XVI века и у граду Соколу, који се у турским документима наводи и под старим средњовековним именом због соколара, јављају мартолози.¹²⁷) По подацима пописа становништва у Турској око 1520. и 1530. године, Видински санџакат са средиштем у Видину захватао је, поред Видинске области, и скоро цео тимочки басен (сем изворишног дела) заједно са Сокобањском котлином. Као среска места у њему су били једино Кладово (Фехт Ислам) и Сокобања („Бана“).¹²⁸) Мада се у претежном делу XVI века санџак Видин састојао од низа нахија (Видин, Поломље, Загорје, Крајина, Црна Река, Тимок, Кладово, Бања, Сврљиг) и тврђава (Видин, Флордин, Белограцик, Бања, Сврљиг, Кладово) вароши су сем Видина биле само Бања и Сврљиг. Бања („Бана“) је, као и друга најглавнија места и рударске вароши, тридесетих година XVI века, била царски хас са пет муслиманских и једном хришћанском махалом и приходом од 13.062 акчи.¹²⁹) Вредно је напоменути, да је сокобањски кадија (Banja kadisi) на царском походу у рат, како је назначено у једном документу цариградских турских архива из 1565. год., спремао захиру (храну) у Алексинцу („Алексинца“) где је било коначиште.¹³⁰)

У XVII веку централне функције турског варошког насеља долазе до највећег изражаја и Сокобања улази у своју цветну периоду. Као кадилук наводи је и турски географ Хаџи Калфа.¹³¹) Познати турски путописац Евлија Челеби подробно описује и Сокобању. По њему „варош Бања“ 1663. године састојала се од две стотине даском покривених кућа. Имала је четири махале и шест муслиманских богомоља. Од тих богомоља две су биле „импозантне џамије са куполама покривеним оловом“. Бања је имала и четири махалска месцида. Затим су постојала два мала хана, две текије, две основне школе, једна медреса, педесет и четири дућана и два јавна купатила.¹³²)

И у другој половини XVIII века Бања је још увек развијеније варошко средиште и једно од највећих у источној па и целој Србији. У том периоду хришћанско становништво преовлађује над муслиманским и први пут се јавља данашње име Сокобања. Према подацима Туратија из 1784. године већина насеља, крај путева којима је он прошао, имала је 30 до 70 кућа, а Бања 160 турских и 170 хришћанских кућа.¹³³) Први спомен Бање, под данашњим именом, такође потиче из времена аустријских ухођења турских земаља 1783. и 1784. године, а забележио га је аустријски официр Франц Покорни. У његовом опису источне Србије 1784. године, на другом путу из Раванице у Гургусовац (Књажевац), спомиње се Бања као **варошица Соко—Бања** (Marktflleck Czokol-Banja).¹³⁴)

Као и варошица Сврљиг и Сокобања је страдала од пустошења турског одметника Пазван-оглуа који је 1800 г. уништио Сврљиг.^{134а}) Њено даље опадање у првој деценији XIX века и нешто касније последица је српско-турских ратова у Првом српском устанку и појава епидемичних болештина. У последњим годинама турске владавине српско становништво у Бањи понајвише је живело око данашњег Врела и тај се крај звао **Варош**. Турски нижи део је био подељен на више махала, од којих су најглавније биле: Амам Поток, Палилуле и Цамијаште.¹³⁵)

У средњем веку а покаткад и доцније термално-култна функција је била основна карактеристика функционалитета природних фактора свих бањских насеља источне Србије. Ова поставка заснива се најпре на чињеници, да се Византија јавља као настављач римске државе са културом у свему основаном на хришћанству („хришћанска држава“).¹³⁶) Управо култ агијазме (ацијазме), минералних вода у источним крајевима Балканског полуострва, који се гдегде и почетком XX века изражавао и приношењем жртава,¹³⁷) наслеђен је од Византије. Снажно се одражавао и у топонимији. „Ајазма“ је био веома чест топоним у Румелији и Анадолији, јер су Византијци тако називали воде и чесме које су сматрали светим, лековитим и чудотворним.¹³⁸)

На сокобањским термама у средњем веку и доцније, по термално-култној функцији, били су познати и **минерални извори Лептерије** и хладни планински извор **Берзелез** на Озрену. На лековитим изворима Лептерије, термално-култна функција изражавала се и „даровањем воде“, тј. остављањем ситног новца. Из тога је проистекао и сам назив Лептерија који долази од поимениченог придева грчке (у 14. и 15. в. старосрпске) речи „лепта“ сродној речи „ситан“.¹³⁹) Под Византијом, Лептерија као култно место постаје „светилиште“ при коме је подигнута манастирска црква. Она је била посвећена „Св. Спасу“, ¹⁴⁰) карактеристичном знамењу „спасоносне“ лечилишне моћи минералних извора.

Преузет од хришћанског становништва и код Турака владао је култ лековитих вода Сокобање. О томе сведочи и данашње име извора Берзелез. Овај извор је у оријенталном култу мистифициран као „свети извор“. Арапско име Берзелез свакако одговара хришћанском „св. Борђе“ (св. Бурђе).¹⁴¹) То значи, да је словенска симболика св. Борђа „победника“ (добра-здравља над злим-болешћу), као мистификација у термализму несумњиво остатак симбиозе многобожачког приношења жртава божанствима лековитих вода и деизма, прожима мала и овдашње муслиманско становништво. И име легендарног јунака босанских муслимана у нашим народним песмама и предању, исто као и овог извора, је у ствари пренашање симбола „победника“ из култа св. Борђа. Извор Берзелез („Берђелез“) је за овдашње муслимане био култно место све до ослобођења Бање од Турака (1833). Ту су они вршили и посебне обреде. М. Б. М и л и ћ е в и ћ (1876) је забележио да су турци, за своје владе, на изворчићу „Берђелез“ у једној ливади на Озрену „обично чинили богомољу за кишу, као за-

пече суша¹⁴²⁾ И данас је извор Берзелез најпознатији међу изворима хладне планинске воде на Озрен планини.¹⁴³⁾ То је, дакле, изразит пример пренашања култа термализма са термалних на нетермалне појаве.

Лечилишној моћи сокобањских термалних вода Турци су већ од првих деценија своје владавине придавали особити значај. То доказује и чињеница што су, на античким фундаментама, међу првим купатилима у Србији саградили сокобањска. Нарочита пажња посвећена изградњи ових купатила одговарала је појму и значају „Велике Бање“ како се Сокобања називала и у обновљеној Србији. Поменути турски путописац Евлија Челеби описује 1663. године турска термална купатила у Сокобањи врло ускићено. По његовим речима једно од тих „јавних купатила“ било је „врло импозантно у доброј грађевини с куполама покривеним оловом, са шадрваном и собама за купање“ (халват). Засебно је друга топла бања (илица) одређена само за жене. Али, вели он даље, „како је вода толико топла, у њу се не може ући док се прво не помеша са хладном водом“.¹⁴⁴⁾ Да су турска термална купатила старија од XVII века указује и чињеница што су већ у првој половини XVIII века сматрана старинским грађевинама. То се види из једног описа из времена аустро-турског рата када је немачка (тимочка) војска заузела Бању 18/7 јула 1737. године. „У ово време био је у Бањи један стар, али леп конак и **старинска купатила**“.¹⁴⁵⁾ Из тога се доста поуздано може закључити, да су Турци у Сокобањи саградили своја термална купатила у XVI веку, свакако у другој половини а најкасније у последњој деценији тог столећа.

За турске владавине сокобањске термалне воде биле су чувене по својој лековитости не само зато што су долазили Турци и из Мале Азије ради лечења гасним инхалирањем, већ да би се лечили и од лепре (губа, проказа). У XVII веку Сокобања је била позната по корисном дејству на лепрозне болеснике, а у XVIII веку, свакако и ради лечења губе, Турци су долазили чак из Азије. Сем у топлим водама ове бање лепра, која се у нашим споменицима назива „проказом“, лечила се и у другим понајвише такође топлим радиоактивним бањама Србије. И у XIX веку неколико бање Србије биле су на гласу по лечењу тешких кожних обољења, а неке су по томе познате и данас.¹⁴⁶⁾ Познати лекари Сокобање П. Дојић и А. Поповић (1897) нарочито наглашују да: „**Сифилис** и **разне кожне болести, ране** које се тешко лече, — све ове болести такође лечи Соко — Бањска вода успешно према излечивости која у опште постоји код дотичних болести“.¹⁴⁷⁾*

Лечилишна функција Брестовачке Бање добила је већи значај тек од средине XV века, када је почела колонизација видинског санџака. Осамдесетих година XV века један султанов хас обухватао је

*И у првој деценији XX века у неким крајевима наше земље налазило се на лепрозне болеснике. Према лекарским извештајима од 1910. године било је „у Босни и Херцеговини, где је 1.800.000 становника, још једнако 135 особа, које болују од губе (проназе)“. По томе је, у Босни и Херцеговини, на оно 100.000 становника долазило 7 губаваца („Здравље“, Год. VI, Друштво за чување народног здравља, Београд 1911, стр. 23).

23 влашка села у Црној Реци. Само у четири празна села у Црној Реци и једно у Тимоку стално су насељене 54 влашке породице.¹⁴³⁾ Насеље је, дакле, морало постојати и на Брестовачкобањским хидротермама. Оно се сигурно наводи у објављеним турским дефтерима, али га је тешко тачно одредити због неодређеног назвања „Бањица“, данас заступљеног у атарима више црноречних насеља. Ипак, биће извесно да је село Бањица, која се у збирном попису видинског санџака из 1466. године наводи у пределу Црне Реке у тимару Дурсуна сина Девлетхана са 5 породица и приходом 450 акче, иако је „Бањица“ данас назив делова насеља у црноречким селима Кривељу, Буџу и Оштрељу,¹⁴⁹⁾ средњовековна Брестовачка Бања. Ово и стога, што су се и у прошлости само на јаким минералним изворима, као знаменитим природним појавама, оснивала насеља, а такве хидротерме, у пределу средњовековне Црне Реке, постојале су понајпре у Брестовачкој Бањи. Уз то, и чињеница да се у поменутом попису наводи још једно село под именом Бањица у истом пределу, али у тимару Хамзе, посадника тврђаве Флорентин са 18 породица и 3 неожењених и приходом 1632 аспре,¹⁵⁰⁾ иде у прилог убицације Брестовачке Бање. Иначе, како је познато, у источној Србији именом Бањица већином називали су се и у недавној прошлости јаки извори. Тако се доскоро звала и Гамзиградска Бања, а Ргошка и Николичевска Бања и данас се често називају Бањицама.

Почетком XVIII века, Брестовачка Бања је била не само у Тимочкој крајини, већ у целокупном „народу видинског пашалука врло позната минерална вода, у којој је он тражио и налазио себи лека“.¹⁵¹⁾ У њој је постојало знатније турско насеље све до краја XVIII века. У прошлом веку и доцније од тог насеља налазили су се само земни остаци „рушевина негдашњих танких кула или теферич-чардака“.¹⁵²⁾ Од турских грађевина, свакако обновљен, до данас се сачувао само базен бр. 1, који се зове Кнежево купатило, јер се у њему кнез Милош купао.¹⁵³⁾ И Ф. К а н и ц (1868) видео је у Брестовачкој Бањи, „просторије за купање већином турске израде“.¹⁵⁴⁾ Сем очуваног амама, „остатке неколико сличних купатила турског порекла“ помињу и други писци. Са више купатила и, понајвише у близини поменутог амама, других грађевина, Брестовачка Бања је, ради лечења и одмора, привлачила и имућније Турке. У њој су се задржавали, ради одмора и починка, и многи путници и трговачки каравани. Ту су навраћали и турски чиновници и харачлије, обилазећи хомољски крај и Црну Реку.¹⁵⁵⁾

Вредно је напоменути, да је и базен бр. 1 Брестовачке Бање једно од ретких турских купатила која су се у многоме сачувала у данашњим бањама Србије. Колико је познато, турска термална купатила у Србији постоје, сем у Сокобањи и Брестовачкој Бањи, још и у Новопазарској и Јошаничкој Бањи. Међутим, док су Новопазарскобањско и Сокобањско термално купатило свакако из друге половине XVI века, а Јошаничкобањско вероватно из XVII, турско купатило у Брестовачкој Бањи извесно није старије од XVIII века. Ово би, дакле, био најмлађи добро очувани османлијски термални хамам у српским бањама.

У средњовековно и потоње време хидротермални извори Гамзиградске Бање коришћени су у **природним басенима**, а имали су и извесну улогу у квалу термализма. У објављеним изворима Гамзиградска Бања се као село **Бањица** („Баница“) са 17 породица, 3 неочењених и приходом 1911 аспре у тимару Мехемедије сина Мансура, наводи у збирном попису видинског сандака из 1466. год. У истом дефтеру уписано је и село **Бана** у Тимоку (породица 20, неочењених 2, приход 2168 аспре) у тимару Ибрахима сина Илџаса. У попису из 1483. назива се Бањица односно **Баница** а налази се у Тимоку (област у долини Белог Тимока).¹⁵⁹ Ова Бања или Бањица извесно је данашња Ртошка Бања, јер је она једино термално налазиште у широј области Тимока односно у Књажевачком крају.

НАСЕОБИНСКА ЕВОЛУЦИЈА И ТРАНСФОРМАЦИЈА

Сокобања

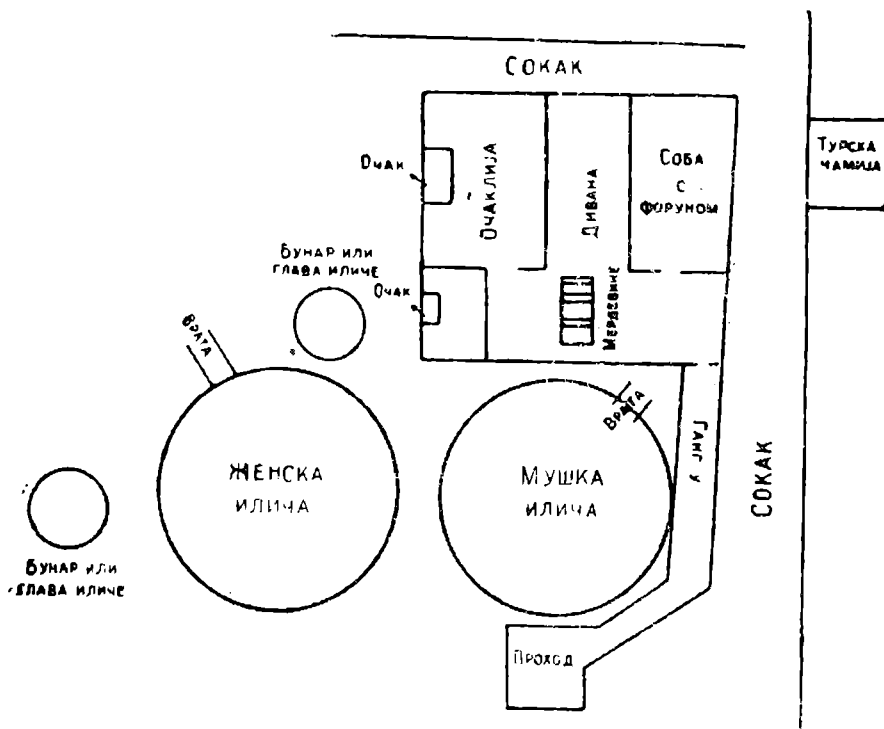
Балнеонасеобински развој и морфотиполошку обликованост Сокобање карактеришу четири развојне фазе. Прва обухвата период од 1834. до 1912. године, друга од 1918. до 1941. године, трећа од ослобођења до 1974. године (1945—1974.), када отпочиње најновија четврта фаза (1974—2000. год.).

Капиталистичко раздобље. — Како је Сокобања предеоно средиште, градско насеље, термални центар и туристичко место, њен друштвеногеографски развојак резултирао је из интердејства свих тих функционалних категорија. У вишеструкој међузависности и прожимању различитих функционалних система, преовлађивали су таква једни, други или трећи односно четврти, али се у општој гезези и усмеравању одлучујуће изражавао углавном термални комплекс. Према томе, балнеонасеобински развојак, у спрези са важнијим чиниоцима осталих функционалних система, у основи карактерише и друштвеногеографски развој.

Тако конципирану функционалну гезезу Сокобање кроз три развојне фазе опредељују више еволутивних етапа. Како је у првој развојној фази, већ 1848. године, оформљен бањски круг, чиме су створени основни услови за уређивање и постојавање бање, то тај преломни момент разлаже ову фазу у прве две етапе — прву у времену од 1834. до 1848. и другу од те до 1909. године откада настаје трећа етапа прве развојне фазе са преласком „Државног Купатила Соко Бања“ у својину „Акционарског Соко Бањског Хидротеранијског и Електричног Друштва“.

У обновљеној Србији, Бања је била варошко окружно средиште, али се као таква није могла дуже одржати. Јер, убрзо по ослобођењу период Турака почела су се знатније развијати дотадашња мања средишта, у суседним економски снажнијим и пространијим областима, на саобраћајно повољнијем положају. До 1836. год. у Бањи је била управа **округа бањског** „што јој стара слава још даваше важност“. Под 20. фебруаром 1836. округ бањски подељен је на два: алексиначки и тургусовачки, па су и седница окружних управа уста-

повљена у Алексићу и Гургусовцу. Отада је у Бањи задуго било седиште начелника **среза бањског**.¹⁵⁷⁾ По Алексићу, као окружном управном седишту, Бања је и у другој половини прошлог века била пошата и као **Алексиначка Бања**. Указом кнеза Милоша од 1859. године **Бања** променила је име у **Соко-Бања**. Овај указ објављен је у броју 46 „Српских Новина“ од априла 1859. године.¹⁵⁸⁾ Године 1833. било је у Бањи око 30 српских и толико турских кућа. На 20 српских кућа било је чифчија, а десетак дућанија. 1844. године било је на 70 кућа већином сламних.¹⁵⁹⁾ По попису од 1866. год. Бања је имала 328 кућа и 1672 становника (878 мушких, 794 женских), од чега 370 писмених. Грађански данак плаћало је 342 обвезника.¹⁶⁰⁾ Касније, она је имала мање увећање па и смањење становништва, што одговара опадању значаја као централног насеља. Према Закону о местима од 16. јуна 1866. године, Бања је званично проглашена за варошицу.¹⁶¹⁾

Сл. 5. — План купатила (амама) у Сокобањи из 1834. године. Ово је први план једног купатила у бањама обновљене Србије (Клише: Војислав Михаиловић).

Сокобања је у обновљеној Србији била „најчувенија и најпошенија Бања“. Од свих бања о њој су „највише бринули како пашин владоци тако и санитет“.¹⁶²⁾ По налогу кнеза Милоша 1834. год., годину дана после присаједињења Србији, извршена је оправка амама у Сокобањи. Из тог времена сачуван је и план купатила. **План**

купатила у Сокобањи из 1834. године је први план једног купатила у српским бањама. У то време завршен је Милошев Конак („Господарска кућа“) за потребе Кнеза, његове породице и свите, а затим још неке зграде. Ипак до 1848. год. болесници су становали понајвише по баракама у близини купатила. Приватних барака подигнутих око купатила било је толико да су га безмало затварале. Године 1837. саграђена је велика државна зграда за смештај бањских посетилаца. За ову зграду у Великој Бањи изабрано је „место близу Господарске куће и амама“.¹⁶³⁾ Од 1846. године, под строгим надзором државних власти, Бања се почела насеобински „постројавати“ по прописима о изградњи насеља и кућа у Кнежевини Србији. „Зданија и сокаци“ су у „ред доведени“ и „добар изглед и уредност добили“.¹⁶⁴⁾ Сматра се да и дрвеног платана у бањском кругу потичу из овог времена. Платани из Милошевог доба су и данас, поред хринзантема и георгина, најлепши украс бање.¹⁶⁵⁾

И у другој етапи прве развојне фазе, држава је чинила максималне напоре да се Сокобања уреди и унапреди. У те сврхе било је одобрено укупно 5000 талира. Јер, од свих бања у Србији, „обратило је Попечитељство Вн. Дела највеће своје старање на уређење **прво ове целителне воде, Бање Алексиначке**“. Стога „сваке године се по нешто чинило и радило за Сокобању у погледу њеног уређења“. Преломни моменат, како је речено, било је откупљивање земљишта у близини купатила и, с тим у вези, оформљење бањског круга. По припремљеном плану, 1848. год., откупљени су плацеви за 620 дуката цесарских и 90 гроша чаршијских. За чување и одржавање бањских зграда, купатила и купљеног земљишта 1849. год. постављен је надзорник бање, који је истовремено био први бањски надзорник у Србији. Овај бањски надзорник вршио је истовремено дужност купалишног послужитеља, односно амамције.¹⁶⁶⁾

До 1849. године морали су се болесници различитих обољења „на дан и до 80 лица измешана како мушка тако и женска без икаквог поредка са једним оним мушким амамом послуживати“. Трудом првога државног инжењера Неволе 1850. године извршена је темељна оправка купатила укључујући и женски хамам који је тада био засут и зазидан. Реализацијом овог и других предузетих радова, почетком друге половине прошлог века, Бања је добила „два велика друштвена купатила, при том и једно особено купатило (Бањница); а све лепо каменом озидано и на по све цели одговарајући начин добро оправљено“ те се у то време Србија могла „дичити са тим купатилима“.¹⁶⁷⁾ Године 1851. Сокобања је добила сталног сезонског бањског лекара чија је дужност била да током три летња месеца врши све своје званичне дужности.¹⁶⁸⁾ Са увођењем контролисаног здравственог туризма отпочео је у Сокобањи први период њеног балнеолошког развоја чиме настаје раздобље балнеонасеобинске афирмације.

Увођење контролисаног здравственог туризма покренуло је и савременији развој варошице. Већ 1852. године саграђено је „Зданије за Пошту Бањску“ и „калдрма испреч зданија мезулане, која је калдрма по целој Бањској чаршији управо у исто време прављена, кад је поменуто поштанско зданије довршавано“.¹⁶⁹⁾ И развојак чар-

шије био је изразит. По подацима за 1860. годину, Бања је имала 53 варошка дућана и 17 варошких механа.¹⁷⁰) Године 1864. у Сокобањи су коначно нестале циганске куће сламаре. Дотада су Цигани, који су се бавили ковачким занатом, имали куће сламом и кровином покривене без оцака. Због тога су те куће представљале за варош велику опасност од пожара. По наредби власти многи Цигани су на кућама направили оцаке и покрили их црепом. Они који то нису учинили иселили су се.¹⁷¹) У развиту, како градског насеља тако и бање у његовом склопу, до краја XIX века треба још подвући нека важнија друштвена остварења. Наиме, године 1870. довршена је зграда општинског суда грађена 1869—1870. године, а 1873. у Сокобањи је установљена телеграфска станица. Крајем XIX века (27. V 1899. год.) отворена је апотека.¹⁷²)

У Сокобањи, као у ретко којој другој бањи Србије, често су објављивана „правила за одржавање поредка“ и то како у бањском амбијенту тако и у градском насељу. Године 1880. издато је и детаљно упутство о бањском лечењу и боравку. Оно је посебно прописивало режим купања у Бањици која је имала само једно купатило.¹⁷³) Због узорног одржавања и примерне чистоће, владало је опште уверење да је Сокобања „најуређеније купатило у Србији и да по уређењу заузима једно од првих места међу свим лековитим водама у Србији“.¹⁷⁴)

У другој етапи прве развојне фазе урађен је и „План ситуациони за регулацију варошице Сокобање“. Овај први и најстарији урбанистички документат Сокобање потиче из 1889. године, а радио га је инжењер Р. Бабецки. План је рађен у размери 1:1.000, а у горњем десном углу налази се акварел онда најмаркантнијег дела бање који приказује цркву, конак и некадашњу зграду општине са чесмом. Овај урбанистички план садржи и новопроектвану уличну мрежу.¹⁷⁵)

У последњој деценији прошлог века Сокобања је оформила и своју рекреативно-туристичку функцију. Што је она у то време „веома силно привукла на се пажњу наше бањске публике — то се има у многоме захвалити и „Друштву за унапређење Соко-Бање и улепшавање њене околине“. Оно је са убеђењем чинило све и сва како би посетиоци Соко-Бање осетили што јасније и корисније све користи соко-бањских топлих вода и осталих природних благодети“.¹⁷⁶) Ово је Друштво, између осталог, уредило приступ Сокограду од подножја до његових рушевина, допринело да се пут од варошице до Сокограда прокрчи те да посетиоци могу уживати у природним лепотама које се могу „сасвим достојно упоредити са алпијским“. Ценећи рад Друштва за унапређење Бање и улепшавање њене околине, општина сокобањска, у чијој је својини било купатило Бањица, за време сезоне уступала га је на експлоатацију. „Главна бања“ са два базена и 8 порцеланских када, била је на нивоу модерне балнеологије. „Каде су удешене тако да се вода у њима може врло лако удешавати за степен топлоте који се жели. Поред тога оне су удешене и за електрична купатила и електрично лечење уопште“. За рекреативне сврхе и забаву посетилаца, Бања је, сем „врло великог и врло лепо уређеног парка по начину енглеско-француском“ распо-

лагала у парку и са стрелиштем за габање из флорерових пушака као и кугланом. Уз то, постојале су и гимнастичке справе.¹⁷⁷⁾ Поменуто Друштво, основано 1895. године, старало се и доцније о Сокобањи и видно допринело њеној рекреативно-туристичкој афирмацији.

Месеца октобра 1909. године Државно Купатило Соко-Бања прешло је у својину акционарског Соко Бањског Хидротерапијског и Електричног Друштва. Тиме је' отпочела трећа етапа прве развојне фазе у којој се Сокобања уврстила у комплексна балнеотуристичка насеља. Акционарско Друштво за концесионарну експлоатацију Бање је требало да је за кратко време опреми „свима потребама једне модерно уређене бање“. Мада ово Друштво није удовољило свим обавезама концесионарне експлоатације, оно је видно допринело модернизацији Сокобање и њеној туристичкој привлачности. За купалишне потребе проширено је купатило на Бањици и подигнуто хладно купатило на Моравици. Акционарско Друштво је саградило кур-салон и једну зграду за становање болесника и у бањском парку подигло игралиште за тенис и крокет. Бањска сезона је проширена с почетком 1. маја и трајањем до краја септембра. Топла купатила отворена су преко целе године. Установљена је „бањска музика“ која је свирала у парку два пута дневно од 10—12 пре подне, и од 4—7 поподне. Постојао је и бенефицирани превоз железницом до Алексинца. Сваки посетилац који проведе у Сокобањи најмање десет дана могао се вратити железницом бесплатно.¹⁷⁸⁾ Неоспорна заслуга сокобањског хидротерапијског друштва била је и у томе што је ангажовало проф. М. Т. Лекара ради проучавања радиоактивности сокобањске акратотерме. У 1909. години на позив друштва Лекер је два пута одређивао радиоактивитет главног извора (6,1 и 6,08 М. Ј.) и установио да „радиоактивна еманија воде из извора „Преображење“ у Соко-Бањи долази од радиума“. Он је истовремено одредио радиоактивитет и за Бањицу и још неке изворе.¹⁷⁹⁾ Ова нова сазнања одредила су блиставу будућност Сокобањи и била повод да поменуто Друштво већ 1910. године изда публикацију о Сокобањи у којој се наглашава да се „у нарочита својства сокобањских топлих вода истиче њихова примарна Радиоактивност“.¹⁸⁰⁾ Напокон, ово је Друштво уредило и вештачко језеро код Врела. У овом језеру могло се и „бродити чамцима“, те су и те „вожње по језеру“ доприносиле разоноди сокобањских гостију.¹⁸¹⁾

Балнеонасеобински развитак Сокобање у старој Југославији, у интервалу између два светска рата, опредељују две етапе: прва у експлоатацији државе и Хидротерапијског друштва (1918—1928. год.) и друга под управом Области Нишке и Моравске бановине (1928—1941. год.).*

* После првог светског рата држава је Акционарском друштву одузела концесију за експлоатацију термалних купатила у бањском парку, али је Акционарско друштво задржало експлоатацију купатила „Бањица“ и знатно доцније, јер је оно то купатило саградило. И у 1928. год. сокобањска купатила у бањском парку била су „државна добра“ дон је „Бањица“ била у „својини Акционарског друштва“, али се експлоатисала „под Државним надзором“. Од 1. априла 1928. године „Држава је уступила бању у експлоатацију Области Нишкој“ (Д. Атанацковић: Летовалиште и купатило Соко-Бања, Ниш 1928, с. 9, 15). Од 1930. год. Сокобања је била под управом Моравске бановине.

У првој етапи ове друге развојне фазе односно четвртој по ослобођењу од Турака, функционалну генезу карактерише висока изражајност рекреативно-туристичке функције која постаје једна од основних функција функционалитета природних фактора. Сакобања је убрзо после првог светског рата, чему су погодвале и искрсле потребе, постала врло привлачна за реконвалесценте којима је био потребан одмор и окрепљење.¹⁸²⁾ Стекавши глас одличног опоравилишта она је почела привлачити и имућније људе који почињу градити своје летњиковце и виле. Ови нови моменти у морфотипологију балканске варошице почели су утискивати један нов садржајни квалитет са урбанистичким елементима европске обликованости.

Афирмација Сокобање и као изврсног летовалишта имућнијег света потенцирала је разноврснији економски развој варошице. Ипак, све до 1930. године па и доцније, Сокобања је била занатско-трговинско и земљорадничко место. Сваки грађанин је имао, изузев њих 20 своје земље. Трговаца је било 60, а кафедија 18.¹⁸³⁾

Нове тенденције у развоју Сокобање као градског и бањског насеља изискивале су и одговарајућа регулациона решења. Због тога је већ 1923. године инжењер **Драгомир Андоновић** урадио планове тригонометријске и полигонометријске мреже за Сокобању у размери 1:5000 а затим катастарске планове размере 1:500 и 1:1000 што је омогућило израду **генералног регулационог плана** који је завршен до 1930. године. „Резултат изградње Сокобање по овим плановима био је успостављање релативно правилног система улица и грађења на регулационим односно грађевинским линијама. Али су за то сви други елементи урбанистичке регулативе недостајали што је у условима релативног сиромаштва и ниске урбане културе становништва омогућило појаву градитељске стихије“.¹⁸⁴⁾

Година 1930. била је значајна не само ради завршетка генералног регулационог плана и потпуног престанка акционарске експлоатације, преласком под управу Моравске бановине, већ и научног сазнања о особитом здравственом својству термалних гасова. Тиме је уједно објашњена и чињеница зашто су Турци „и после ослобођења Србије долазили из Мале Азије ради лечења“. И сам веома заслужни **Д. К. Јовановић** (1934) овај реноме расветљава „тиме што термални гасови садрже велику количину радона, око 500 Мачеових јединица у 1 лит. гаса“. Хем. анализа термалних гасова Сокобање и околине показала је да сем великих пропорција које заузима азот затим кисеоник и угљена киселина, заступљена је и „смеша хелијума, аргона, неона, криптона и ксенона“. Поменути научник је исто тако утврдио и да „термални извори Соко Бање долазе међу најрадиоактивније у нашој земљи“. Али је гасни састав термалних извора Сокобање богатих радоном ($175,2 \times 10^{-9}$ Curie у 1 лит.) од прворазредног значаја не само у односу на друга налазишта у нашој земљи, већ и у Европи. „У овом погледу пред сокобањским термалним изворима а према досада познатим подацима о радиоактивним изворима централне Европе, једино стоји Bad Gastein, док остале радиоактивне изворе у погледу радиоактивних гасова, Сокобањски термални извори премашају“.¹⁸⁵⁾

Оваква открића била су пресудна за капиталисте да пласирају свој новац у изградњу модерних рентијерских вила. Већ до 1936. године у Сокобањи је било изграђено „десетина врло удобних вила (в. „Цаца“, в. „Бота“, в. „Љубичин дом“, в. „Чика Јеша“, в. „Емилија“ итд.), као и приватних соба за издавање“¹⁸⁶⁾ „Код буржоазије, као спољни знак моћи и богатства сматрало се да треба имати вилу у Сокобањи. Виле су подигли краљ Александар, генерал Петар Живковић и многи други“¹⁸⁷⁾ И доскора овде су биле „најлепше куће оне предратне „виле Данице“ и „виле Загорке“ окружене мноштвом кућерака“¹⁸⁸⁾

Свакако и ради пуног комфора власника вила и летњиковаца, Сокобања је добила водовод са одличном пијаћом водом. Водовод у Сокобањи пуштен је у рад 1936. године. Воду за водовод дају 4 извора. Са проширењем водоводне мреже у савремено доба, у 1970. год. дужина главног водовода износила је 4,4 км, а дужина разводне мреже 8,0 км.¹⁸⁹⁾

Нови импулси у изградњи Сокобање умногоме су проширили смештајне капацитете приватног стамбеног фонда, али не и хотелског. Кафанско услужно угоститељство одражавало је заостајање Сокобање чак и у односу на новије па и сасвим младе бање Србије које су се, под обавезама концесионарне експлоатације, свестраније развијале — Рибарску Бању, Матарушку Бању и друге. По званичним подацима из 1933. године Сокобања је имала само 5 угоститељске радње које су имале собе за преноћиште те су се по закону о радњама урачунавале у хотеле. Четири су биле отворене целе године а једна само лети. Све пет гостионице грејане су помоћу пећи а имале су „карбитско осветљење“. Располагале су са укупно 19 соба и 38 кревета.¹⁹⁰⁾ Исте прилике владале су у Сокобањи готово до пропасти старе Југославије. И по званичним подацима из 1939. године, Сокобања је у хотелском смештају имала само 11 соба са 22 постеље док су 372 собе са 738 постеља биле приватника. Она је за пријем гостију располагала са укупно 383 собе и 760 постеља. Здравствену службу обављало је 3 сталних лекара и један сезонски.¹⁹¹⁾ Економски ефекти који су се остваривали од термализма и климатизма нису допринесли просперитету Бање, већ богаћењу капиталиста. Ипак и ова је фаза била значајна за агломерацију насеља те и савремену морфотиполошку трансформацију. Док је у првој фази балнеонасеобинског развоја (1834—1912. односно 1918. год.) у Сокобањи изграђено око 300 станова током друге развојне фазе, у интервалу између два светска рата (1919—1941. односно 1945. год.) изграђено је за много краће време 468 станова.¹⁹²⁾ Уз то, како је наглашено, у рекреативној зони Озрена изграђене су важне здравствене установе — дечји превенторијум (опоравилиште) и лечилиште за плућне болести.

Социјалистичка епоха. — Балнеонасеобински развитак Сокобање у социјалистичкој Југославији опредељују у трећој фази две етапе: прва од 1945—1965. год. и друга од 1966—1973. год. откада почиње најновија четврта фаза (1974—2000. год.).

Непосредно по Ослобођењу у новим, много повољнијим, друштвено-економским условима насеобински развој добио је широки

замах. До 1956. године, када је Општина Сокобање донела одлуку о спровођењу Генералног урбанистичког плана архитекте **Хранислава Стојановића**, из 1953. год., „извршен је низ радова на уређењу и побољшању услова лечења. Пре свега модернизовано је купатило „Бањица“, а простор испред њега уређен у шеталиште, које је новим путем везано за Соко Бањом. Израђен је такође далековод за довод електричне енергије из Тимочког базена, оправљено је неколико улица, преуређен парк, а изграђен је и леп дом културе, спортски стадион као и игралиште за одбојку и децје игралиште“.¹⁹³) Међутим, све до доношења поменутог плана Сокобања је представљала обичну паланку са изразитом чаршијом и целокупним јавним животом који се одвијао у „главној улици“, односно пролазној међуградској вези којом је струјао разноврсни саобраћај — градски, ванградски и међуградски. Такво наслеђено стање практично је довело до ситуације да је било угрожено правилно битисање целог насеља. „Имајући још у виду хаотичан и бесплански развој изградње у периоду између два рата, дошло се и до тога да је среско место готово угушило правилну функцију бање лечилишта“. Ради комплексног решења проблема, планске изградње и уређења Сокобање, план Х. Стојановића основним зонирањем територијално је разграничио зону града и зону бање. Тиме је рашчишћена затечена ситуација и отклоњена опасност да се мешањем надлежности угрози, кочи или неправилно одвија једна или друга функција насеља (зона града и зона бање). Истим планом решен је и проблем саобраћаја трансформисањем саобраћајне мреже у нови комуникациони систем. Бањски саобраћај уведен је одвојцима од градског транзита (према одређеним улазима насеља) само до пријемног центра бање, чиме је потпуно искључено ометање и непотребни поремећај функционисања бањско-лечилишног дела насеља. У трећем основном смеру урбанистичког решења, бањско-лечилишни део је разрађен у функционалном погледу — децентрацијом бањске службе на: пријемни центар бање, медицински (дијагностички) центар и купалишно-лечилишни центар (рашчлањен на два дела — према двема групацијама термалних извора).¹⁹⁴)*

Урбанистичко решење композиције и функционалне дистрибуције насеља омогућило је да се посвети посебна пажња и економском развоју а нарочито делатностима које опслужују туризам. Знатна средства уложена су и за подизање кампа са рестораном „Лептерија“, набавку опреме за исти камп, просецање пута до кампа, подизање павиљона на извору Моравице, уређење водопада „Рипалка“ и осталих излетничких места, туристичку пропаганду и друго. Уз

---

* После другог светског рата, у новој Југославији, отпочела је нова фаза и у топографском ширењу Сокобање. Она се почела да шири према северним падинама Озрена дуж пута Сокобања—Санаторијум „Озрен“ и северно од старог насеља на плодној равни Моравице. „Ово из тог разлога што велики број домаћинстава prima, за време бањске сезоне, госте, те уколико су нуђе много удаљене од купатила, онда се ретко и тешко решавају гости да изнајме стан. То је и основни разлог да се плодна равница према Моравици претвара у насеље“. Исто тако од оно 1960. године и ненадашња ледина „Подина“ бивала је све насељенија постајући модерна четврт Сокобање (Б. Данић: Сокобањска котлина, Економско-географска студија, Пос. изд. Географског института „Јован Цвијић“, Књ. 19, Београд 1967, с. 99).

то, бројне друштвене организације и предузећа подигле су своје кампинге и одмаралишта.¹⁹⁵⁾

Према објављеним подацима 1954. год. Сокобања је располагала за смештај посетилаца са шест друштвених и десет приватних вила укупног капацитета 420 кревета. Од друштвених вила имале су највећи број лежајева „Далмација“, „Хрватска“ и „Инвалидски дом“.¹⁹⁶⁾ У 1957. год. било је 240 постеља у стационару, а 58 у угоститељству. Бања је имала 14 када, четири базена, два инхалатора; лечено је 7.000 болесника од којих 1.763 у стационару.¹⁹⁷⁾ Већ у 1959. год. Сокобања је располагала са 393 лежаја у угоститељству док је у приватним собама било 980 постеља.¹⁹⁸⁾ Према необјављеним подацима у 1960. год. Сокобања је имала 500 лежајева у друштвеном и око 2500 у приватном туристичком сектору. Године 1959. на лечењу било је 5996, а на рекреацији око 12.000 посетилаца, док је 1960. год. ради лечења било око 10.000 а ради рекреације 20.250 посетилаца. У 1965. год. пријемни смештај у друштвеном сектору увећан је доградњом спрата на хотелу „Турист“ са око 50 нових лежаја. Уведено је и парно грејање.¹⁹⁹⁾ Крајем 1974. год. индивидуална домаћинства располагала су са 9.000 постеља, а угоститељство друштвеног сектора са 600 постеља. У изградњи су хотели „Б“ категорије „Сунце“ са 214 и „Здрављак“ са 200 кревета. Последњих година Сокобању посећује око 60.000 гостију, који остваре 800.000 ноћивања (уп. „Политика“ од 10. III 1975., с. 10).

Међутим, мада су у балнеолошком развоју уведене нове методе и побољшан рад, ипак у првој етапи ове фазе садржај и организација медицинске делатности били су углавном на нивоу претходне фазе. У поређењу са Врњачком Бањом трећи период балнеолошког развоја који је у тој бањи трајао од ослобођења до краја 1962. године,²⁰⁰⁾ у Сокобањи је био нешто продужен.

У времену од 1966—1973. год., другој етапи треће фазе балнеонасеобинског развоја, Сокобања је постала **термалнотуристички центар југословенског значаја**. У овој етапи она се, после Врњачке Бање, истакла као водећа бања у Србији и једна од најважнијих у нашој земљи. Свестрани развој карактеришу знатнији преображај, изградња и уређење: А) градског организма, Б) туристике и В) лечилишта.

У насеобинској трансформацији и моделацији преломни момент представљао је завршетак супермодерног хотела „**Моравица**“. Како је познато, овај хотел је један од најлепших хотела А категорије у Србији (свака соба има купатило). Располаже са 42 лежаја и има базен и каде за лечење у радиоактивној води од 30°C које раде преко целе године. И у прометном делу насеља изграђено је више модерних зграда и отворене укусно опремљене продавнице и пословне просторије. Уз то, асфалтиране су важније улице, знатно проширена водоводна мрежа и почело спровођење канализације. Главни колектор је дужине 2.150 м, а инвестиционе објекте канализације сачињава и постојење за прераду и евакуацију фекалних вода механичким путем.

Али су и саобраћајне везе са друмовима магистралних праваца знатно побољшане. Асфалтирањем моравичког пута од Бованске

клисуре, према Алексинцу, покривањем асфалтним застором ртањског пута, према Црноречкој котлини, изградњом асфалтног јошаничког пута, према Бањи Јошаници, и оспособљавањем за путничка моторна возила пута према Књажевцу, Сокобања је постала фреквентно **транзитно место**. Са осавремењавањем поменутих комуникација, сем транзитне Сокобања је оформила и **излетничку функцију** са праваца оближњих градских насеља, а нарочито Ниша. У новије време моторизовано градско становништво Ниша о викенду посећује Сокобању у знатном броју. Она се све више истиче као једно од најпривлачнијих излетишта главног града југоисточне Србије.

У овој значајној етапи трансформисан је и средишњи део насеља. У њему су уткани атрактивни мотиви изразитих туристичких визиура. Модернизована је и летња позорница на којој се одржавају већ традиционалне **културно-туристичке приредбе**: фестивал српских народних песама, у јулу, и прва хармоника Југославије у месецу августу. За туристичке сврхе електрифицирана је **Озренска пећина** која има више галерија. Она је богата пећинским накитом и приступачна јер се налази недалеко од асфалтног пута који обилази Озрен.

Мада је антиасматичан центар основан у Сокобањи 1963. године, тек у овој етапи шире је примењена модерна, научно заснована концепција о комплексној садржајној суштини бањског лечења. Очекује се да ће се у лечењу шире примењивати и методе медицинске радиологије. У овом четвртном периоду свог балнеолошког развика, Сокобања има четири специјалистичке здравствене установе: 1. Завод за хронично неспецифична плућна обољења (хронични бронхитис, бронхијална астма), 2. Завод за неспецифична плућна обољења деце (бронхитис, бронхијална астма, синубронхијални синдром), 3. Завод за коштаноглобна обољења деце и 4. Балнео-климатолошка амбуланта са купатилима „Парк“ и „Бањица“. Ради савремених захтева медицинске опремљености последњих година изграђени су нови инхалаторијум и термално купатило.

Према изнетом, Сокобања обухвата низ важнијих функција балнеотуристичког комплекса. Међу њима су од прворазредног значаја и готово подједнаке заступљености термално-здравствена и рекреативно-одмаралишна, а истичу се излетничка, транзитна, културно-образовна и манифестациона функција. Све ове функције одржаће свој данашњи значај или га, до 2000 године, још више оснажити реализацијом смерница **Генералног урбанистичког плана Сокобање и Просторног плана Општине Сокобања донетих 1973. односно 1974. године**. Тиме уједно отпочиње најновији, четврти, период балнеонасеобинске еволуције овог врло значајног термалитета.

Брестовачка Бања. — Балнеонасеобински развој Брестовачке Бање и њену морфотиполошку обликованост карактеришу три развојне фазе. Прва обухвата период од 1835. до 1912. године, друга од 1918. до 1941. године и трећа од ослобођења до данас (1945—1974.).

Како је показано, „Брестовачка Бања је једно од најстаријих наших купатила“. Али је она исто тако и „споменик и задужбина првих српских владара и кнежева“. Из тога доба до наших времена

„стоје сури и посрнули, неми али још живи сведоци великог партиотизма у књажевим конацима, књажевим бањама и чесмама, у „сиротињским квартирима“.²⁰¹⁾

Овој, још на почетку нашег века, тачно изреченој карактеристици Брестовачке Бање треба одмах додати да је она основана 1835. године.²⁰²⁾ Прва зграда, доцније позната под именом „стари конак“, подигнута је трошком кнеза Милоша. Њу је 1835. године кнез Милош сазидао за болеснике, највероватније за сиромашне бањске посетиоце, као задужбину књажевске породице. Током 1836. и 1837. године по наредби кнеза Милоша подигнуте су у Брестовачкој Бањи и друге грађевине. До 12. нов. 1873. год., како се види из једног извештаја поднетог Совјету, „у Брестовачкој бањи начињена су зданија следејућа: 1. Хан, састојећи се из 3 собе и једног хара, 2. Кућа или Шпитаљ на доњем боју са четири собе и једним по среди ходником и 3. једна купалница. Ова су зданија сасвим као што треба довршена и коштају 9075 гроша чаршијског теченија“.²⁰³⁾ У истој 1837. години у Брестовачкој Бањи подигао је кнез Милош за себе и своју породицу дворца.²⁰⁴⁾

У време прве владе кнеза Милоша у Брестовачкој Бањи Хајдук Вељков брат Милутин Петровић-Ера подигао је задужбину од тврдог материјала — на десној обали Пујице и западној ивици ужег бањског рејона — са три простране собе у којима се могло сместити 35—40 лица. Ова зграда, позната под називом „сиротињски квартири“, била је намењена за бесплатан смештај болесника који су имали сиротињско уверење. Зграда је порушена у време старе Југославије.²⁰⁵⁾ Године 1838. Брестовачка Бања је била „арендом“ „вручена“ под „надзираније“ Стојана Павловића чији се задатак састојао у томе да бању уреди и што боље одржава.²⁰⁶⁾

Бањске зграде у Брестовачкој Бањи, као и многе друге, зидане су у време прве владе кнеза Милоша у Србији од слабог материјала те су се чешће морале темељно и оправљати. Због тога 1842. год. оправљене су: „Правитељствено зданије Брестовачке Бање“, „меана“ и једна „бања“ (купатило) у којој је од „дрвета начињени Аус“ (покривена дашчара, талпара) истрнуо и покварио се, те се вода која је кроз жљоб текла на другу страну одвратила.²⁰⁷⁾

Друга етапа прве развојне фазе отпочела је у Брестовачкој Бањи средином XIX века. Настала је оформљењем бањског рејона и постављањем бањског надзорника. Министарство ун. дела купило је 1850. године велики комплекс земљишта за потребе Брестовачке Бање. Исто тако и из истих разлога постављен је бањски надзорник такође 1850. године. За потребе своје фамилије и свите, у време боравка у бањи, кнез Милош је 1855. год. подигао „трпезарију“. Ову зграду он је доцније поклонно бањи: „Свагда и јединствено Достоинству Књажеском на употреблиније“. „На правитељственој земљи“ је и окружни начелник Алекса Трифковић 1855. год. сазидао зграду „Трифковића Кулу“ и направио једну чесму.²⁰⁸⁾

Знатна пажња посвећена је, и у другој половини прошлог века, одржавању купалишта и изградњи купатила. Године 1857. два купатила у Брестовачкој Бањи су „целисходно изнова подигнута“ и „те-

мељно и тврдо озидана“. Уз то, исте 1857. год. зграда кнежевна зграда „трпезарија“ пренета је на подесније место у бањском кругу. За грађење две кујне издато је 1860. године 6130 пореских гроша. Једну кујну је била однела бујица, а за једну зграду за становање бањских посетилаца начињена је нова кујна јер „обитатељи су (били) принуђени готовити на пољу и унутра на земљи“. У 1860. години још је оправљена „меана правитељствена“ јер је при државној лицитацији нико није хтео под „аренду узети“ као и „правитељствено велико зданије“ за госте, а 1861. год. сиротињски конак, звани „Шпитаљ“. ²⁰⁹⁾

И у другој етапи прве развојне фазе изграђен је, и до данас добро очуван, један дворац. То је поменути Кнежев дворац које је подигнут на захтев кнеза Александра Караборђевића, 1856. године. Завршетком изградње поменутих грађевина и купатила, Брестовачка Бања је, за ондашње прилике кнежевине Србије, постала гласовито бањско насеље. То су истицали и њени посетиоци. Напомињући да до 1835. године у Брестовачкој Бањи није било готово никакве колибе, лицејски питомци казују да је она већ 1863. год. била „читава мала варош“. ²¹⁰⁾

Иако после смрти кнеза Милоша Обреновића (1860.) није много учињено на даљој изградњи и уређењу Брестовачке Бање, она је сачувала углед стечен у Милошево време. ²¹¹⁾ У последњим годинама XIX века главна пажња била је усредсређена на подизању термалних купалишта и каптажи минералних извора. Међутим, и деведесетих година прошлог века у Брестовачкој Бањи постојала су два купатила „дашчаре“. Александар Лазичић из Неготина у знамењу „поданичке покорности“ каптирао је два минерална извора од којих извор „Старог конака“ 1875. године. Са бољим уређењем купатила, и по речима С. М а ч а ј а (1892.), Брестовачка Бања „према нашим односима“ изгледала је као „европско купалиште“. ^{211a)}

Почетком нашег века, према званичном извештају бањских лекара Л. И л и ћ а и Д. М и ц и ћ а (1902.) Брестовачка Бања је располагала са пет базена, три старе базен-каде и шест нових када. Шести „на далеко чувен“ базен („блато“), услед разбијања камена динамитом у близини минералних извора и жица за изградњу нових „сиротињских станова“, је пресушио. Базени су мали, округли, за 10—15 купача. Старе каде су неудобне, али нове, потпуно модерне. Државни станови имали су 42 собе, од чега у скоро изграђеној згради кнегиње Љубице 18. Сем ових станова користили су се и „сиротињски квартири“ смештени у старој дашчари, званој „женски конак“ из времена кнеза Милоша (5 соба). Године 1902. подигнута је нова зграда о трошку округа тимочког за сиротињске станове. Има шест соба, два пространа ходника и две кујне. Ова скупочена зграда са многим удобностима, које не одговарају свом имену „сиротињски станови“, коштала је око 13 хиљада динара. У њој је сиротиња бесплатно становала. Гостионица (10 соба) се издавала под закуп са свим споредним зградама око ње (касапница, хлебарница, леденица, штале итд.). ²¹²⁾

Између 1902. и 1912. год. у Брестовачкој Бањи смештајни капацитет је увећан доградњом горњег спрата на згради „Љубичини станови“ (укупно 35 соба и засебно одвојена кујна) и изградњом

грађевине „Станови над кадама“ (1905. год. 7 соба за госте и стан за лекара). У овој згради смештени су купатило бр. 2 (ново) и бр. 6, као и 6 са порцеланским плочицама обложених када.²¹³⁾

На уређењу Брестовачке Бање, као и неких других српских бања, принудно су радили и осуђеници. Током 1902. год. они су становали у оронулој задужбини Милутина Петровића-Ере. Кажњеници су сацађивали и парк четинара.^{213a)}

Напокон истиче се и то да је у другој етапи прве развојне фазе, у обновљеној Србији, установањена у овој бањи поштанска и телеграфска служба. Одржавана је за све време бањске сезоне.²¹⁴⁾ По подацима из 1876. године телеграфске станице, са ограниченом дневном службом, у бањама Србије постојале су само у Бањи Алексиначкој (Сокобањи), Брестовачкој и Јошаничкој Бањи док је Буковичка Бања користила телеграф у Аранђеловцу.²¹⁵⁾

У поплави после провале облака 1915. год. Брестовачка Бања је претрпела знатну штету, а један део насеља је сасвим упропашћен. И за време непријатељске окупације у првом светском рату, Бања је знатно оштећена, однет је цео намештај, сви прозори са зграда и више од половине врата. Последице од поплаве и окупације ни до 1936. год. нису могле бити отклоњене те се бања у капиталистичкој Југославији налазила у тешкој ситуацији. Једино се постигло „да се бања отргне од коначне пропасти“.²¹⁶⁾

Л. Ненадовић (1936.) међу важније моменте незнатног напретка ове бање у међуратно доба убраја: 1. Потпуно реновирање и преуређење зграде „Трпезарија и веранда“, дозидане 1895. год., у 1934. години, 2. Уређење парка на месту где је била зграда „Државни квартири“ у близини базена бр. 1 која је изгорела при повлачењу непријатеља у првом светском рату, 3. Подигнута је „Привремена зграда“ са 16 соба и 4 кујне 1926. год., 4. Зграде и купатила су доведени у предратну исправност, 5. Бања је добила тапију о целокупном имању које се цени на 120 хектара, 6. 1932. год. заведено је електрично осветљење и 7. Бања је добила водовод изданске воде са брада.²¹⁷⁾

Вредно је истаћи, да је Министарство нар. здравља имало у виду не само обнову и уређење бање, већ и њену перспективну урбанизацију. По наређењу поменутог министарства, 1919. год. „израдио је архитекта Јандра из Прага грандиозни план као да се бања у току више десетина година изгради. На жалост, за извођење тог плана није било средстава, јер су преносом надлежности над Брестовачком Бањом од Министарства народног здравља на Моравску бановину, „наступила за бању гора времена“. Ипак, бања је, сем помињаних када, располагала и са седам базена изграђених од камена и од 2.6 м³ до 4.6 м³. Сваки базен је са својим засебним сталним извором, који се непрекидно улива у купатило.²¹⁸⁾

Према објављеним подацима Брестовачка Бања је 1922. год. располагала са 50 соба за становање у државним стамбеним зградама и са 8 соба за становање у једној кафани.²¹⁹⁾ У 1936. год. у насељу је било свега осам зграда са 77 соба и укупно 215 кревета. Приватних станова бања није имала. Пет зграда су одговарале свима грађевин-

ским и хигијенским прописима, а три не.²²⁰) Међутим, само зграда са 35 соба и 80 постеља имала је хотелски смештај који се могао користити целе године.²²¹) У 1939. год. број соба у хотелском смештају увећао се на 85 са 244 постеља.^{221а)}

У СФРЈ балнеонасеобинску генезу карактерисао је најпре период релативне стагнације (1945—1957.), а затим настаје раздобље преображаја, осавремењавања и функционалног усмеравања.

Кроз период обнове Брестовачка Бања је морала проћи, јер је и за време другог светског рата настрадала. После ослобођења оштећене су оштећене зграде и набављен намештај.²²²) Уз то, побољшани су услови регионалног саобраћаја.²²³) У 1957. год. Бања је имала 106 постеља у угоститељству,²²⁴) а у 1958. год. располагала је са укупно око 120 лежаја, од којих око 30 с водом и WC у згради. Имала је само један ресторан.²²⁵)

Завршетком изградње хотела „Дом одмора“ РТБ за раднике Бора, Бања је добила модеран објект излетничког и боравишног здравственог туризма. У 1958. год. она је била, поред Ковиљаче и Врњачке Бање, једина бања у Србији која је имала одмаралиште синдиката или радних колектива. Истовремено постојао је и уређени туристички логор отворен од 1. V до 31. X. У поменутој години и доцније имао је камп с 15 шатора. Кампове-одмаралишта и терене за логоровање од бања Србије имале су тада још само Гамзиградска Бања и Овчар Бања.²²⁶) Услови за ширу туристичку афирмацију били су остварени стварањем Борског језера, и то не само чвршћим укључивањем Брестовачке Бање у ланац атрактивних туристичких мотива на тлу Црноречке области, већ и отклањањем латентне опасности од бујичних поплава Бањске реке. То је омогућило шири захват на морфотиполошком обликовању насеобинске садржине. Овај преображај изражавао се и кроз: асфалтирање шеталишних стаза, уређење паркинга простора за моторна возила, установљавање фазанерије, реновирање и проширење стамбеног фонда и угоститељских објеката, при чему је ресторан „Излетник“ („Вила изнад када“) уређен у народном стилу. Уз то, подигнуте су продавнице, викенд кућице и неки спортски објекти (базен за пливање и др.). Тиме је Брестовачка Бања, „најпознатија термина у Тимочкој крајини“, стекла завидно место у туризму источне Србије који се од 1970. год. почео укључивати у „свет нашег најелитнијег туризма“.²²⁷) Бања је 1971. год. располагала са 140 удобних лежајева („Дом одмора“ 40, „Излетник“ 100). Изградиће се модеран хотел „Сунце“ (200 лежаја) и депанданс хотела „Дом одмора“ (100 лежаја).

Даљи балнеонасеобински развитак зацртан је понајвише у реализацији „Центра за рекреацију и рехабилитацију“. Његова пуна валоризација биће остварена тек када буде комплетиран, јер су „трауматолошки и реуматолошки случајеви и обољења респираторних органа узрок готово свих инвалидитета код радника“²²⁸)

Тек овом реализацијом Брестовачка Бања прећиће из трећег периода свог балнеолошког развитка у четврти са модерном балнеолошком службом и научно заснованом концепцијом бањског лечења.

Гамзиградска Бања. — Лековите воде ове бање користиле су се у импровизованим базенима све до 1930. године. Лицејски пилотомци (1863.) казују како је „над једним извором изван реке на чијем заклон од лиснатих грана, те се ту купа ко хоће“.²²⁹⁾ И двадесетих година нашег века, како извештавају М. Т. Лекони сарадници (1922.), сваког лета се извор ограђивао камењем, па се покривао зеленилом и ту су се купали посетиоци. Бања је била у најпримитивнијем стању. Осим неколико колиба на обали и импровизованог купатила у Тимоку није имала никакве удобности.²³⁰⁾

Сезонско бањско насеље одржавало се до 1930. године. У том времену била је саграђена приватна електрична централа на Црном Тимоку у близини бање. Она је коришћена поглавито за потребе Зајечара.²³¹⁾

Од 1930. год., када је Гамзиградска Бања дошла под управу Моравске бановине у старој Југославији, са увођењем контролизованог здравственог туризма, почело се изграђивати **организовано бањско насеље**. До 1935. год. била су озидана три базена од цемента (бр. 1, 2 и 3) „под отвореним небом“, а касније четврти. До поменутог године подигнуто је 11 зграда са око 80 соба које су имале лежајеве без постељине; један ресторан и једна барака у којима су се гости хранили, а већина је сама спремала храну.²³²⁾

Више стамбених зграда подигло је становништво села Гамзиграда, у коме је била пошта, телеграф и телефон, а неколико имућнији људи из околних села и градова („Стара кафана“, „Вражогрначки станови“, зграда бањског лакара и др.).²³³⁾

У СФРЈ балнеонасеобинску генезу карактерисао је најпре десетогодишњи (1945—1955.) период релативне стагнације, а затим настаје раздобље преображаја, осавремењавања и урбанизације.

До 1955. год. извршена је оправка свих базена и уређен парк. Крајем овог периода (1954.) одређени су бањски рејони и донета одлука о заштити и уређењу.²³⁴⁾

У савременој фази балнеонасеобинског развика, до усвајања генералног урбанистичког плана (1965.) после истражних радова и бушења (1956/57.) постављена је црпка за сондажну термалну воду, извршено каптирање термоминералних извора, спроведен водовод, уређени други комунални и саобраћајни објекти, направљен мост на Црном Тимоку, изграђен хотел „Каструм“, подигнута чесма са минералном водом за пиће (1964.) и друго.²³⁵⁾ Према подацима С. Петровића (1971) до 1971. год., у последњих неколико година, остварена је и значајна приватна изградња. Изграђено је 84 вила и викендица, са укупно 153 просторија и 318 лежајева. Од овог броја подигнутих објеката 44 су са једном просторијом, 24 са две, 6 са три и десет са 4 и више просторија.²³⁶⁾

Изградња хотела „Каструм“ била је значајна за решавање проблема смештаја и угоститељства, јер се стамбени фонд није изразитије увећавао. По објављеним подацима, Гамзиградска Бања је 1957. год. за пријем болесника располагала са 250 постеља у бањском смештају и 6 у угоститељству,²³⁷⁾ а 1967., без новоизграђеног хотела, са 247 лежаја. Хотел „Каструм“, тако назван по оближњем археолошком

налазишту, по изградњи располагао је са 26 лежаја. По свом уређају и комфору задовољава и туристе са већим захтевима.²³³⁾ Због тога се приступило његовој доградњи која је коначно завршена у првој половини 1973. године. Нови додатак хотела има 90 лежаја у једнокреветним и двокреветним собама „Б“ категорије, а у новој кухињи може дневно да се справи око 2.000 obroka. Са увећаним смештајем, Гамзиградска Бања укупно је имала 150 модерно опремљених лежаја са пуним пансионом и две стотине кревета за преноћиште.²³⁹⁾ Године 1973. отворен је „депанданс“ Републичког фонда солидарности пензионера. И он је „Б“ категорије. Свака соба је са терасом, санитарним уређајима и купатилом. Овај објект има укупно 91. постељу. Према најновијим подацима, Бању „држи“ самостално предузеће, угоститељско-бањско. Оно располаже са укупно 340 лежаја.²⁴⁰⁾

Са новим грађевинама, скупином викенд-кућица и општом изменом географског лика, Гамзиградска Бања уврстила се у осавременена балнеотуристичка насеља СР Србије.

Основне смернице развика Гамзиградске Бање, у оквиру источне Србије као јединственог туристичког подручја, зацртане су углавном у студији о развоју туризма у источној Србији до 1985. године. По томе, Гамзиградска Бања, поред Сокобање, биће центар бањског туризма. Предстоји изградња и модерног центра за рехабилитацију са амбулантним и стационарним делом (200 лежаја).²⁴¹⁾

Сем изградње спортских терена, естетско-рекреативних и других објеката, предвиђено је комплетно решење водовода, канализације и саобраћајне мреже унутар Бање и изградња дечијег села у ширем бањском рејону.²⁴²⁾

Изградња стационара биће преломни моменат у балнеолошком развiku чија научно заснована нова фаза тек треба да наступи.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Изложена разматрања насеобинске еволуције и трансформације важнијих бања источне Србије су поуздана основа и за њихову категоризацију у генетској класификацији друштвеноисторијских чинилаца термалитета Србије. Ова класификација обухвата разврставање према праву експлоатације, заснованом на својинским односима, на једној, и уделу доприноса у балнеонасеобинском развiku, заснованом на генетској периодизацији, на другој страни. При томе се подразумева да генетску периодизацију, у времену од ослобођења испод Турака до данас, опредељује почетак коришћења лековитих извора у купалишне сврхе. У термалној географији ова класификација је од већег значаја јер кроз окарактерисане показатеље формулише сазнање о настанку еволуцији и, на бази опште термалногеографске класификације, нивоу балнеонасеобинског развика достигнутог и у капиталистичком раздобљу. „Наслеђе прошлости“ пак, умногоме, разјашњава данашњи врло различити ступањ агломерације, морфотипологије и балнеонасеобинске опремљености не само термалитета Србије већ и наше земље уопште. Уз то, формулације ове класификације су и основна прет-

поставка и потстицај за детаљна термалногеографска истраживања и приступ за научна уопштавања.

У раздобљу нешто више од једног века, не рачунајући временске интервале у првом и другом светском рату, у капиталистичким друштвено-економским односима, Сокобања се балнеонасеобински развијала понајвише под директним државним руководством. Она је основана као државна бања и искључиво као таква се развијала кроз прве две еволутивне етапе прве фазе свог балнеонасеобинског развоја — од 1834. све до 1909. године, што чини 3/4 целокупног развоја у капиталистичком раздобљу. Али је Сокобања не само задуго била државна бања, већ се као таква знатније развила и била позната како по здравствено-лечилишној тако и по рекреативно-туристичкој функцији.

Како је наглашено, у другој етапи прве развојне фазе (1848—1909. год.) држава је чинила максималне напоре да се Сокобања уређи и унапреди. Управо, од свих бања у Србији, држава је обратила највеће своје старање на уређењу прво Сокобање те се готово сваке године по нешто чинило и радило за Сокобању у погледу њеног уређења. С друге стране, „Друштво за унапређење Сокобање и улепшавање њене околине“, основано 1895. год., видно је допринело њеној рекреативно-туристичкој афирмацији. Због тога је, и у првој деценији нашег века, владало опште уверење да Сокобања по уређењу заузима једно од првих места међу свим бањама Србије. Она је, дакле, и по временском интервалу директног државног руковођења и, за ондашње прилике, знатном нивоу свог балнеонасеобинског развојка представљала изразит пример гласовите државне бање. За петнаестак година непосредне и посредне експлоатације акционарског „Сокобањског Хидротерапијског и Електричног Друштва“, током треће етапе прве развојне фазе (1909—1912. год.) и прве етапе друге развојне фазе (1918—1928. год.), Сокобања је видно модернизована и њена рекреативно-туристичка функција постала је једна од водећих функција функционалитета природних фактора. По томе, она је, у помнутим временским интервалима, била у многоме концесионарна бања. У времену од 1928—1941. год., у другој етапи друге развојне фазе, под управом Области Нишке и Моравске бановине Сокобања се почела урбанизовати и широко афирмисати као одлично радиоактивно лечилиште и рекреативно одмаралиште, што јој је још више увећало балнеотуристички значај. Несумњиви напредак обележавао је и њен развојак као обласне бање. Али тек у СФРЈ, као друштвена бања, Сокобања се свестрано развија и стиче земаљски значај највише класе.²⁴³⁾ Томе су, и у овој најновијој фази, знатно допринела „туристичка друштва“ од којих је прво формирано 1954. године.²⁴⁴⁾ Према томе, у генетској класификацији друштвено-историјских чинилаца термалитета Србије, **Сокобања долази у ред државне, концесионарне, обласне и друштвене бање.**

Будући да је све до 1930. године била сезонско бањско насеље, које су подизали и одржавали сами посетиоци, Гамзиградска Бања је задуго припадала примитивним народним бањама. Од поменуте године, она се, под управом Моравске бановине, почела уређи-

вати као обласна бања. Тек у СФРЈ, као друштвена бања, постала је познатије бањско насеље. По томе, **Гамзиградска Бања**, једна од најмлађих бања Србије којој тек предстоји свестрани балнеонасеобински развитак, **долази у ред народне, обласне и друштвене бање.**

Међутим, **Брестовачка Бања** у генетској класификацији друштвено-историјских чинилаца термалитета Србије, заузима специфично место. То је редак пример **задужбинско-државне, обласне и друштвене бање.** По свом балнеонасеобинском настанку — пореклу и старијим фазама развитака — ова се бања разврстава најпре у задужбинске бање, јер је већина бањских и насеобинских објеката подигнута с циљем или и у знамењу задужбинских грађевина. Како су објекти трајније вредности грађени новчаним средствима или иницијативом владалаца, то је ова бања имала обележја владарске задужбинске бање. У обрисима „бање-музеја“ Хамам кнеза Милоша, Конак кнеза Милоша и Кнежев дворца данас су сведочанства и споменици владарских грађевина. Али је Брестовачка Бања била прва бања у Србији и у погледу задужбинске изградње у добротворне сврхе. „Сиротињске станове“ за бесплатан боравак сиромашних болесника, градили су и кнез Милош и Милутин Петровић-Ера, брат Хајдук Вељка, и власти Округа тимочког. Како су и владарске грађевине, завештањем и поклоном држави, карактера задужбина са објектима правих задужбина и оним који су грађени за коришћење свих посетилаца, сачињавале основни садржај насеља, то је Брестовачка Бања међу свим бањама Србије била понајвише задужбинска бања. Такво схватање заступали су и други писци који су својевремено писали о овој бањи. Истичући да је у Србији XIX века Брестовачка Бања представљала јединствену задужбинску бању, у којој све до 1893. год. није изграђен ни један значајнији државни објекат мада је била „државно добро и имање“, познати бањски лекар **Л. И л и ћ** (1892.) наглашава да сваки онај, који је посећивао наше бање и који их иоле познаје, тај ће морати да призна, „да је од стране државе најмање урађено за Брестовачку Бању“. Управо, „после кнеза Милоша и Караборђевића“, све до 1893. год. дотадашње владе „нису ништа учиниле за Брестовачку Бању“.²⁴⁵) Треба посебно истаћи и то, да је Брестовачка Бања једна од малобројних бања Србије које су се током целокупног балнеонасеобинског развитака у капиталистичким друштвено-економским односима изграђивале и уређивале искључиво у својини и организацији државе или државних власти. И у времену капиталистичке Југославије у Брестовачкој Бањи није постојао ни један бањски или стамбени објекат приватне својине.

Н А П О М Е Н Е

1. Гласник СГД, Св. XLV, бр. 2, 1965, 133—144+1 табла са 2 фотог.
2. Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, Нњ. 21, 1967, 277—293 са 2 фотог. у прилогу.
3. Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, Нњ. 23, 107—116.
4. Пиротски зборник, Бр. 3, Пирот 1971, 95—119.
5. Гласник СГД, Св. LI, бр. 2, 1971, 75—93+2 табле са 6 фотог.
6. Гласник СГД, Св. LII, бр. 1, 1972, 49—68+2 табле са 4 фотог.

7. Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, Књ. 23, 1970, 53—69.
8. Гласник СГД, Св. LIII, бр. 2, 1973, 101—116+2 табле са 4 фотог.
9. „Земља и људи“, Св. 23, 1973, 90—106.
10. Вид. списан сарадника за ГУП Сонобање (Југословенски институт за урбанизам и становање, Београд 1973).
11. Ј. Цвијић: Извори, тресаве и водопади у Источној Србији (Глас LI, први разред 18, СКА, Београд 1896) 57.
12. В. Карић: Србија, Опис земље, народа и државе (Београд 1888) 865—866.
13. П. Ж. Петровић: Трагови обожавања потајних извора у нашем народу (Братство, Књ. XXVI, Београд 1932) 177.
14. Д. Гавриловић: Интермитентни извори у Југославији (Гласник СГД, Св. XLVII, бр. 1, 1967) 27.
15. Исто, с. 14.
16. Ем. П. Линденмајер: „Опис минералних вода и њихово употребљавање уопште, а посебно лековитих вода у Кнежевини Србији досад познатих“ (Београд 1856) 82, 92, 94, 109, 111, 125.
17. М. Т. Лено: Хемијско испитивање минералних вода у Краљ. Србији (Споменик XXXV, први разред 4, СКА, Београд 1900) 104—105, 154, 156.
18. М. Т. Лено и други: Лековите воде и климатска места у Краљ. СХС (Београд 1922) 141, 148, 150, 159, 167, 169, 187, 193, 198, 205, 209, 219—220, 229—230.
19. М. Теофиловић и други: Садржаји елемената у минералној води Бељанице (Суви До) и њена генеза (Записници Срп. геол. друштва за 1971. годину, Београд 1972) 95.
20. Уп. Д. Бојанић: Фрагменти збирног пописа видинског санџана из 1466. године (Мешовита грађа, Књ. 2, Историјски институт—грађа, књ. 11, Београд 1973) 19 и нап. 15 на истој страни, с. 44 и нап. 151 на истој страни.
21. Сем споменутог рада цит. бр. 4 о овим термама вид. и чланак N. Milojević: Hidrogeologija Pirotske Banjice (Zbornik radova Rudarsko-geološkog fakulteta Univ. u Beogradu, Sv. 11—12/1968—1969, Beograd 1970) 165—179.
22. М. Т. Лено и др., Лековите воде и климатска места, с. 218. Рударско насеље Сисевац—Врчић у Сисевачном басену било је „ненада велино рударско насеље“. У новије време у њему живе понајвише радници који раде у Сењском Руднику. Мада је насеље изгубило свој ранији значај, досијоро рударско-индустријску школу у Сисевцу похађали су ученици „из свих крајева наше земље“ (Б. Љ. Данић: Слив Црнице, Привредно-географска проучавања, Зборник радова САН XLVII — Географски институт, књ. 11, Београд 1955, с. 155).
23. Н. Милојевић: О условима појављивања снажних нарских врела (III Конгрес геолога Југославије одржан у Будви од 27. IX до 4. X 1959., Књ. II, Титоград 1962) 9, 13.
24. Ж. Мартиновић—М. Костић, Термоминерални терен Бање Јошанице, с. 57.
25. Ј. Цвијић: Балканско полуострво и јужнословенске земље (Београд 1966) 53—54.
26. М. Живковић: Терцијар средњег дела Тимочног басена (Геолошки анали Балканског полуострва, Књ. IV, Београд 1893) 83; М. Luković: Termalni izvori Brestovačke banje (Сзсрорис за водну, плинску и санитарну технику, God. II, Br. 10, Zagreb 1936) 229—230.
27. М. Живковић: Геологија црноречног округа (Гласник Српског ученог друштва, Књ. 73, Београд 1892) 52.
28. Уп. Д. Петровић: Слив Црног Тимона, Геоморфолошка студија (Посебна издања Географског института „Јован Цвијић“, Књ. 22, Београд 1970) 71.
29. Уп. А. Грубић: Осврт на тектонске особине и геолошки развој планина источне Србије (Геолошки анали Балканског полуострва, Књ. XXXVII, Св. 2, Београд 1972) 1.
30. М. Теофиловић и други, Садржаји елемената у минералној води Бељанице, с. 95, 97.
31. А. Грубић, Осврт на тектонске особине и геолошки развој планина источне Србије, с. 3.
32. Н. Милојевић, Хидрогеологија Пиротске Бањнице, с. 176.
33. М. Костић, Сврљишна (Нишевачна) Бањница, с. 61—65.
34. М. Костић, Прошна Бања, с. 107.
35. Уп. Prostorni plan SR Srbije I Elemenat (Sekretarijat za urbanizam, stambene i komunalne delatnosti SRS, Beograd, jun 1970) 74.

36. Уп. П. С. Јовановић: Бања (Насеља и поренло становништва, Књ. 17, СКА, Београд 1924) 63; Исти: Геоморфологија Сонобањске котлине (Гласник Географског друштва, Св. 10, Београд 1924) 76—77.

37. Излагања о географском положају Брестовачне и Гамзиградске Бање су из мојих радова: Брестовачка Бања („Земља и људи“, Св. 24, 1974, с. 120 и д.) и Гамзиградска Бања („Земља и људи“, Св. 23) 90.

38. Н. Милојевић: Термоминерални извори Соно Бање и проблем њиховог расхлађивања (Геолошки анали Балнанског полуострва, Књ. XXV, Београд 1958) 102, 104.

39. ГУП Сокобање, с. 19.

40. Н. Милојевић, Термоминерални извори Соно Бање и проблем њиховог расхлађивања, с. 104.

41. М. Зелић: Сокобања-радиоактивно лечилиште, Са уводном студијом проф. Др Драгољуба Јовановића (Београд 1966) 6.

42. В. Вујановић и други: Садржаји елемената у термоминералним и минералним водама из Соно Бање и њихова генеза (Записници Српског геолошког друштва за 1971. годину, Београд 1972) 77—78, 80.

43. М. Зелић—Д. Јовановић, Сокобања радиоактивно лечилиште, с. 7—8.

44. N. Dimitrijević: Značaj proučavanja prirodnih gasova u podzemnim vodama pri hidrogeološkim istraživanjima (Zbornik radova Rudarsko-geološko-metallurškog fakulteta, Sv. 15, Beograd 1972) 159—160, Таб. 5 на с. 165; Иста: Досадашња искуства на проучавању племенитих гасова у водама (Записници Срп. геол. др. за 1972. г., Београд 1973) 60; Уп. С. М. Лозанић: Анализе српских минералних вода. 3. Анализа терме бање Алексиначке (Гласник Српског научног друштва, Књ. XLIII, Београд 1876) 172.

45. В. Годић — М. Радић: Бање Србије (Удружење здравствених установа НР Србије, Београд 1963) 8.

46. М. Зелић—Д. Јовановић, Сокобања радиоактивно лечилиште, с. 10—11.

47. Исто, с. 3.

48. М. М. Д у њ ић: Сокобања, Радиоактивна бања, климатско место, планинско летовалиште (Београд 1936) 74.

49. Ј. Михаиловић: Тимочна трусна област (Споменица стогодишњице ослобођења Тимочне Крајине 1833—1933, Београд 1933) 46.

50. D. B. Čolić: Značaja šuma i šumski rezervati u Srbiji («Zaštita prirode», Knj. 2—3, Beograd 1951) 106.

51. С. Мачај: Црноречки округ (Гласник Српског научног друштва, Књ. 73, Београд 1892) 82; Уп. Ем. П. Линденмајер, н. д., с. 83.

52. В. Михаиловић: Из историје санитета у обновљеној Србији (Посебна издања САН, Књ. CLXXX, Одељ. медицинских наука, књ. 4, Београд 1951) 241—242, 248—249, 279.

53. В. Михаиловић, Нав. дело, с. 308.

54. Уп. Н. Димитријевић, Досадашња искуства на проучавању племенитих гасова у водама, с. 60; Иста, Значај проучавања природних гасова у подземним водама при хидрогеолошким истраживањима, с. 157.

55. V. Vouk: Biološkijska svojstva termalnih voda i njihovo značenje za balneologiju (Poseban otisak iz 273. knjige Rada JAZU, Odjel za prirodne i medicinske nauke, Knj. 1, Zagreb 1947) 14.

56) В. Годић—М. Радић, Бање Србије, с. 24; Уп. А. Ščerbakov: Lekovito blato (peloidi) u Kralj. Jugoslaviji (Časopis za vodnu, plinsku i sanitarnu tehniku, God. II, Br. 10, Zagreb 1936) 226; Вид. и В. Milovanović — В. Ćirić: Geološka karta SR Srbije 1:200.000, List Kragujevac—Zaječar (Zavod za geološka i geofizička istraživanja — Beograd, Beograd 1968).

57) М. Ђ. Милићевић: Кнежевина Србија (Београд 1876) 875.

58) М. Костић, Гамзиградска Бања, с. 93.

59) С. Петровић: Гамзиградска Бања (рукопис, Гамзиградска Бања 1971); Уп. Исти: Гамзиградска Бања („Развитак“, Год. VI, бр. 3, Зајечар 1966) 15.

60) Уп. М. Јанјић: Predlog klasifikacije izvora po izdašnosti (Zbornik radova Rudarsko-geološkog fakulteta, Sv. 6, Beograd 1958) 170.

61) М. Костић, Гамзиградска Бања, с. 95.

62) Л. Илић — Д. Мицић: Брестовачка Бања, Званичан извештај бањских ленара за сезону 1902. год. (Српски архив за целокупно ленарство, Год. IX, Београд 1903) 241—242.

- 63) L. Nenadović: Banje, morska i klimatska mesta u Jugoslaviji (Beograd 1936) 263.
- 64) A. Шчербанов, Леновито блато (пелоиди) у Југославији, с. 219—220, 223, 226.
- 65) М. Костић—Ж. Мартиновић, Бања Јошаница, с. 82; М. Костић — Д. Милановић: Сирчанска Бања, Прилог проучавању сезонских бањских насеља СР Србије (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, Књ. 24, Београд 1972) 174 и д.
- 66) А. Шчербанов, н. н., с. 218, 220, 222—223.
- 67) М. Дуњић, Сонобања, с. 57.
- 68) Р. Радојновић: Клима Соно-Бање (Српски архив за целокупно лекаство, Год. XIII, Београд 1907) 127—128, 130.
- 69) Ј. Цвијић: Геоморфологија, Књ. I (Београд 1924) 283; Исти: Ртањ (Гласник Срп. географ. друштва, Св. 2, Београд 1913) 278.
- 70) Р. Радојновић, Нлима Сокобање, с. 126, 132.
- 71) М. Дуњић, Сонобања, с. 78, 94.
- 72) М. Simović — М. Sekulić: Naša lečilišta za tuberkulozne, oporavilišta i letovališta (Beograd 1932) 71.
- 73) Ђ. Стаменковић: Бели ходници на Озрену, Монографија о изградњи, животу, раду и борби људи при Специјалистичној болници на Озрену (рукописна хроника у Историјском архиву Ниша, Ниш 1967) 135.
- 74) Исто, с. 10, 21—23.
- 75) Ј. Цвијић, Извори, тресаве и водопади у источној Србији, с. 104—105; Исти: Геоморфологија, Књ. II (Београд 1926) 75.
- 76) Ј. Д. Марновић: Фосилна флора бигра долине Градашнице код Соно Бање (Гласник Природњачког музеја српске земље, Сер. А, Књ. 3, Београд 1950) 119, 121—122, 124—125.
- 77) М. Дуњић, н. д., с. 57.
- 78) Д. Б. Чолић, Заштита шума и шумски резервати у Србији, с. 104.
- 79) Ј. Ђ. Marković: Zanimljivi oblici reljefa Sokobanjske kotline („Zaštita prirode“, Br. 14, Beograd 1958) 5—10.
- 80) С. М. Милојевић: Врела Моравице у Сонобањској котлини, Један прилог питању о слушању врела и развитку хидрографске зоне у иршу (Гласник Географског друштва, Св. XXII, Београд 1936) 69—70.
- 81) Уп. М. Дуњић, н. д., с. 78.
- 82) Т. Marković: Ribolovne vode Srbije (Turistička štampa, Beograd 1962) 219.
- 83) М. Стаменковић: Значај квалитета пијаће воде за развој бањских и туристичких места (Општинска конференција ССРН, ООУР „Бели извор“ Врњачна Бања, Врњачна Бања, мај 1973; умножен рукопис) 7—8.
- 84) Т. Ђорђевић: Уз Моравицу (Наставник, Књ. V, Св. 1 и 2, Београд 1894) 40—41.
- 85) И. Здравновић: Средњовековни градови у Србији (Туристичка штампа, Београд 1970) 52, 54, 56.
- 86) М. Костић: Проблематина стариначког становништва у југоисточној Србији (Гласник Српског географског друштва, Св. LIII, бр. 1, Београд 1973) 44.
- 87) Ђ. Ђорђевић, Уз Моравицу, с. 42.
- 88) Д. Бојанић: Фрагменти опширног пописа видинског санџана из 1478—81. године (Мешовита грађа, Књ. 2, Историјски институт — Грађа, књ. 11, Београд 1973) 165—177.
- 89) ГУП Сонобања 1973, с. 111—112 и д.
- 90) Л. Ненадовић, н. д., с. 240.
- 91) Л. Илић—Д. Мицић, Брестовачна Бања, с. 191—193.
- 92) С. Kostić: Bor i okolina, Sociološka ispitivanja (Sociološka biblioteka, Sv. 4, Beograd 1962) 43, 76, 171.
- 93) Ђ. Б. Ђуровић: Социолошки аспект рекреативних могућности Брестовачко Бање и Борског језера („Развитак“, Год. VII, бр. 2, Зајечар 1967) 28, 31.
- 94) Д. Б. Чолић, Заштита шума и шумски резервати у Србији, с. 106.
- 95) Л. Илић—Д. Мицић, Брестовачна Бања, с. 140, 142.
- 96) Ј. Цвијић, Балканско полуострво и јужнословенске земље, с. 54.
- 97) Д. Петровић: Прилог познавању палеовулканског рељефа Источне Србије (Из Зборника радова Географског института ПМФ, Св. XIV, Београд 1967) 7, 8—10, 12.

98) Д. Петровић, Слив Црног Тимона, с. 38; Д. Петровић — Д. Гавриловић: Нови резултати морфолошких истраживања Златске пећине (Гласник Српског географског друштва, Св. XLV, бр. 2, Београд 1965) 176.

99) С. Станковић: Борско језеро (Гласник Срп. географ. друштва, Св. XLV, бр. 2, Београд 1965) 179—181; Уп. **Србија**, Знаменитости и лепоте (НИП „Њињевне новине”, Београд 1965) 433; **Туристични информатор** 1971 (Зајечар 1971) 5.

100) И. Здравновић: Споменици културе у Брестовачкој Бањи (Гласник Етнографског института САН, Књ. I/1—2, Београд 1952) 437—438.

101) Исто, с. 435—437.

102) Т. Пајић — Д. Ничић: Брестовачка Бања у време кнеза Милоша (Бор 1970) 10; Уп. Л. Илић — Д. Мицић, Брестовачка Бања, с. 139.

103) И. Здравновић, н. н., с. 439—441.

104) С. Мачај, Црноречни округ, с. 81.

105) С. Петровић, Гамзиградска Бања, с. 16.

106) Т. Марковић, Риболовне воде Србије, с. 100—101.

107) М. Станојевић: Црна Рена, Антропогеографски прилози (Зборник прилога за познавање Тимочке крајине, Књ. III, Београд 1935) 45.

108) А. Лаловић: Досадашња истраживања на насноантичком локалитету Гамзиград („Развитак”, Год. XI, бр. 2, Зајечар 1971) 64, 70.

109) М. Васић: Присп о Нишу из 448. године (Старинар, Књ. XII/1961, Београд 1961) 154.

110) М. Гарашанин и Д. Гарашанин: Археолошка налазишта у Србији (Београд 1951) 59; **Праисторијске културе Поморавља и источне Србије** (Народни музеј Ниш, Ниш 1971) 43.

111) В. Михайловић, Из историје санитета у обновљеној Србији, с. 297—298; Ем. П. Линденмајер, Опис минералних вода, с. 112—113.

112) М. Костић, Прошна Бања, с. 109—110.

113) М. Костић: Генетска класификација термалитета Србије I, Функционалитет природних фактора (Гласник Срп. географ. друштва, Св. LI, бр. 1, Београд 1971) 26.

114) М. Гарашанин: Праисторија на тлу СР Србије I (Београд 1973), с. 161, 166, 207.

115) М. и Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, с. 133.

116) М. Васић, н. н., с. 155.

117) С. Мачај, Црноречни округ, с. 87.

118) А. Лаловић, н. н., с. 69.

119) С. Кнежевић: Socio-psihološki momenti vezani za korišćenje lekovitih izvora (Acta Historica Medicinæ, Pharmaciae, Véterinæ, VII/1—2, Beograd 1968) 74.

120) Д. Бојанић, Фрагменти збирног пописа видинског санџана из 1466. године, с. 14.

121) Ј. Цвијић, Геоморфологија, књ. I, с. 262.

122) Уп. Р. Самарџић: Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII век (Београд 1961) 171 и нап. 8 на с. 653; П. Дојић — В. А. Поповић: Соно—Бања (Београд 1897) 21.

123) Д. Бојанић — Лукач: Неготинска крајина у време турске владавине — на основу извора из XV и XVI века (Гласник Етнографског музеја, Књ. 31—32/1958—1969, Београд 1969) 66—67; Уп. О. Зиројевић: Средњи век и период турске владавине Бора и околине (Бор и околина, Бор 1973) 54.

124) Д. Бојанић—Лунач, Неготинска крајина у време турске владавине, с. 66.

125) Исто, с. 67.

126) **Историјски часопис, Књ. XIV—XV 1963—1965** (Београд 1965) таб. 1 уз стр. 562; Н. Hadžibegić: Glavarina u osmanskoj državi (Posebna izdanja Orijentalnog instituta u Sarajevu, Књ. IV, Sarajevo 1966) 53, 55.

127) М. Vasić: Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom (Djela, Књ. XXIX, Odjelj. istorijsko-filoloških nauka, књ. 17, Sarajevo 1967) 54.

128) А. Урошевић: Становништво Балканског полуострва у првој половини XVI века (Зборник радова САНУ, Књ. LXXV — Етнографски институт, књ. 4, Београд 1972) 129, 132—133.

129) М. Т. Gökbiğgin: Ajalet Rumelija, Popis sandžaka i gradova na početku vladavine Sulejmana Veličanstvenoga (Prilozi za orijentalnu filologiju, књ. XVI—XVII/1966—67, Sarajevo 1970.) 307, 311, 335—336.

130) G. Elezović: Iz carigradskih turskih arhiva Mühimme defteri (Zbornik za istočnjačku istorisku i književnu gradu, Knj. II, Istorijski institut, knj. 1, SAN, Beograd 1951) 392.

131) С. Новановић: Хаџи Калфа или Ћатиб—Челебија турски географ XVII века о Балканском полуострву (Споменик XVIII, СКА, Београд 1892) стуб. 24.

132) Evlija Čelebi: Putopis, Odlomci o jugoslovenskim zemljama (Sarajevo 1967) 347.

133) Д. Пантелић: Ухођење Србије пред Кочину Крајину (Глас, Књ. CLIII, други разред 77, Београд 1933) 28.

134) Д. Пантелић: Војно-географски описи Србије пред Кочину Крајину од 1783 и 1784 год. (Споменик LXXXII, други разред 64, Београд 1936) 38.

134а) Уп. М. Костић: Град Сврљиг, Прилог историјско-географском познавању порекла и функционалне генезе (Гласник Срп. географ. друш., Св. I, бр. 2, Београд 1970) 105.

135) П. С. Јовановић, Бања, с. 65.

136) P. Skok: Dolazak Slovena na Mediteran (Split 1934) 64.

137) Уп. М. Костић: Звоначна Бања, Прилог туристично-географском проучавању (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, Књ. 20, Београд 1965) 162.

138) Д. Бојанић, Фрагменти збирног пописа видинског санџана из 1466. године, с. 71.

139) P. Skok: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Knj. II (JAZU, Zagreb 1972) 289.

140) Д. Мирчетић: Хроника Сокобање (Рукопис у Градском архиву Ниша, Ниш 1967) 18.

141) A. Skaljić: Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku (Sarajevo 1965) 249—250.

142) М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, с. 781.

143) Уп. Д. Мирчетић, Хроника Сокобање, с. 21.

144) Евлија Челеби, Путопис, с. 347.

145) Д. Пантелић, Ухођење Србије пред Кочину крајину, с. 28.

146) М. Костић, Генетска класификација термалитета Србије I, с. 30, и ту цит. литер.

147) П. Дојић—Вл. А. Поповић, Сокобања, с. 30.

148) О. Зиројевић, н. н., с. 56—57, 62.

149) Д. Бојанић, Фрагменти збирног пописа видинског санџана из 1466. године, с. 19 и нап. 15 на истој страни.

150) Исто, с. 44 и нап. 151 на истој страни.

151) М. Станојевић: Прве године по ослобођењу Црне Рене, Историјско-архивско белешке и исписи (Зборник прилога за познавање Тимочне Крајине, Књ. I, Београд 1929) 97.

152) Л. Илић: Брестовачна Бања (Прештампано из „Тимочанина“, Зајечар 1892) 5; Л. Илић—Д. Мицић, Брестовачна Бања, с. 92.

153) Уп. М. Станојевић, Прве године по ослобођењу Црне Рене, с. 97.

154) Ф. Каниц: Дуж Тимона (Превод Ците Паунковић, „Развитан“, Год. V, бр. 6, Зајечар 1965) 65.

155) Т. Пајић—Д. Ничић, Брестовачна Бања у време кнеза Милоша, с. 2—3.

156) Д. Бојанић, Фрагменти збирног пописа видинског санџана из 1466. године, с. 20 и нап. 19 на истој страни, с. 31 и нап. 81 на истој страни, с. 14.

157) Ј. Мишковић: Географско-историјске слине из Краљевине Србије (Годишњица Н. Чупића, Књ. XXIII, Београд 1904) 188.

158) Ј. Цвијић: Антропогеографски проблеми Балканског полуострва (Насеља српских земаља, Књ. I, СКА, Београд 1902) CLII—CLШ.

159) Т. Ђорђевић, Уз Моравицу, с. 42.

160) Дрнавопис Србије, Св. III (Београд 1869) 49.

161) Л. М. Костић: Закон о местима са списновима свих вароши и варошица и коментаром (Библиотека „Савремене општине“, Бр. 13, Београд 1928) 25.

162) В. Михаиловић, н. д., с. 288.

163) Исто, с. 292—294, 298.

164) Фонд Сокобањског начелства, Н—1188 од 21. VI 1846. (Градски архив у Нишу).

- 165) Уп. Љ. Павловић: Бања за дисање и уживање („Илустрована политика“, Бр. 669 од 31. VIII 1971) 22.
- 166) В. Михаиловић, н. д., с. 299—301.
- 167) Исто, с. 277; Ем. П. Линденмајер, н. д., с. 112—113; Уп. Н. Поповић: Пут лицејских питомаца по Србији године 1863. (Београд 1867) 153.
- 168) В. Михаиловић, н. д., с. 269, 300—302.
- 169) Исто, с. 301—302.
- 170) Н. Вучо: Распадање еснафа у Србији, Књ. I (Пос. изд. САН, Књ. ССXXII, Историјски институт, књ. 5, Београд 1954) 63—64.
- 171) Фонд Сокобањског начелства, Н—1228 од 16. V 1864.
- 172) Исто, Н—338 од 16. V 1871; Н—570 до 15. II 1873. и Н—3806 од 21. IV 1873; Н—5233 од 27. V 1899.
- 173) Исто, Н—1265 од 3. VII 1842; Н—721 од 12. II 1880., Н—2793 од 23. VI 1880; Бр. 16 од 24. III 1908.
- 174) Р. Радојновић: Минералне воде Србије и њихова лековитост као танвих (Београд 1909) 68; Уп. В. Михаиловић, Из историје санитета у обновљеној Србији, с. 300.
- 175) ГУП Сонобање 1973., с. 73—74.
- 176) П. Дојић—Вл. А. Поповић, Сонобања, с. 6.
- 177) Исто, с. 21—22, 27—28, 31.
- 178) **Соно-Бања, Соно-Бањско Хидротерапијско и Елентрично Друштво** (Београд 1910) 8—9, 12, 14—15; Уп. М. Т. Лено и др., Леновите воде и климатска места, с. 222.
- 179) М. Т. Лено: Радиоантивне воде у Србији (Глас LXXXIII, први разред 34, СНА, Београд 1911) 67—68, 70.
- 180) Соно-Бања, Соно-Бањско Хидротерапијско и Елентрично Друштво, с. 6.
- 181) С. Рибникар: Соно-Бања („Здравље“, Год. VI, Београд 1911) 209.
- 182) В. Кујунџић: Купатила (бање) и климатска места у Србији (Алманах Краљ. СХС, Св. I, за г. 1921—1922, Загреб 1922) 287.
- 183) М. М. Савић: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда (Са-рајево 1930) 132.
- 184) ГУП Сонобање 1973., с. 75—77.
- 185) Д. Н. Јовановић: О радиоантивним појавама и присуству ретних гасова у термалним водама Соко Бање (Глас CLXII, први разред 79, СНА, Београд 1934) 5, 8, 15.
- 186) Л. Ненадовић, Бање, морсна и климатска места у Југославији, с. 359.
- 187) Д. Мирчетић, Хроника Сонобање, с. 36.
- 188) Љ. Павловић, н. н., с. 22.
- 189) **Javni vodovod i kanalizacija u naseljima SR Srbije 1970.** (Bilten 77, Republički zavod za statistiku SRS, Beograd, jun 1971) 31.
- 190) **Статистички годишњак Нр. Југославије, Књ. V за 1933. г.** (Београд 1935) 246—247.
- 191) **Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1939** (Beograd 1940) 179.
- 192) **Popis stanovništva i stanova 1971., Knj. III** (Stanovi—godina izgradnje i kvaliteta, SZS, Beograd 1972) 327.
- 193) N. Marić: Banje u Jugoslaviji (Turistička štampa, Beograd 1955) 83—84.
- 194) X. Стојановић: Сонобања (Градови и насеља Србије, Београд 1953) 208, 210.
- 195) Д. Мирчетић, Хроника Сонобање, с. 408—409.
- 196) Н. Марић, Бање Југославије, с. 85.
- 197) **Banjska lečilišta** (Jugoslavenski pregled, God. II, br. 4, Beograd 1958) 179.
- 198) **Statistički godišnjak FNRJ 1960** (SZS, Beograd 1960) 228.
- 199) Д. Мирчетић, Хроника Сонобање, с. 408.
- 200) **Медицинске карактеристике историје Врњачке Бање** (Врњачка Бања, Зборник I, Природно лечилиште „Врњачка Бања“, 1963) 9—10.
- 201) Л. Илић, Брестовачка Бања, с. 5; Л. Илић—Д. Мицић, Брестовачка Бања, с. 92.
- 202) Н. Поповић, Пут лицејских питомаца по Србији године 1863., с. 75.
- 203) В. Михаиловић, Из историје санитета у обновљеној Србији, с. 295, 305; С. Мачај, Црноречни округ, с. 81.

- 204) В. Стојанчевић: Ннез Милош и Источна Србија 1833—1838 (Пос. изд. САН, Књ. ССХСVII, Одељ. друш. наука, књ. 26, Београд 1957) 107; М. Станојевић, Прве године по ослобођењу Црне Рене, с. 98.
- 205) Т. Пајић—Д. Ничић, Брестовачна Бања у време ннеза Милоша, с. 8; Уп. Д. Ничић: Брестовачна Бања у прошлости („Развитак“, Год. VI, бр. 2, Зајечар 1966) 71.
- 206) В. Стојанчевић, Ннез Милош и источна Србија 1833—1838, с. 107; Уп. В. Михаиловић, н. д., с. 305—306.
- 207) В. Михаиловић, Из историје санитета у обновљеној Србији, с. 307.
- 208) Исто, с. 307—311.
- 209) Исто, с. 310—311.
- 210) К. Поповић, Пут лицејских питомаца, с. 76.
- 211) Т. Пајић—Д. Ничић, н. н., с. 14.
- 211а) С. Мачај, н. н., с. 64, 81—82, 86.
- 212) Л. Илић—Д. Мицић, Брестовачна Бања, с. 93, 138—139, 237—239.
- 213) Л. Ненадовић, Бање, морска и климатска места у Југославији, с. 241 и ту хронологија изградње појединих купатила.
- 213а) Л. Илић—Д. Мицић, н. н., с. 139—140.
- 214) Уп. Исто, с. 145.
- 215) Б. Перуничкић: Чачан и Горњи Милановац 1866—1915, Књ. II (Историјски архив — Чачак, Чачан 1969) 222.
- 216) Л. Ненадовић, Бање, морска и климатска места у Југославији, с. 241.
- 217) Исто, с. 241—243.
- 218) Исто, с. 241, 243.
- 219) М. Т. Лено и др., Леновите воде и климатска места, с. 143.
- 220) Л. Ненадовић, н. д., с. 243.
- 221) Статистички годишњан Краљ. Југославије, Књ. V за 1933, с. 246—47.
- 221а) Годишњан о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1939, с. 179.
- 222) Н. Марић, Бање у Југославији, с. 20.
- 223) Уп. N. Velimirović: Brestovačka Banja (Acta Historica Medicinæ, Pharmaciae, Veterinæ, VII/1—2, Beograd 1967) 150.
- 224) Бањска лечилишта, Југословенски преглед II/4, с. 179.
- 225) *Turistički Vodič* (Privredni vjesnik, Zagreb 1958) 79.
- 226) Исто, с. 105, 115.
- 227) Уп. „Политина“ од 6. маја 1970, с. 8.
- 228) М. Велимировић: Брестовачна Бања („Развитак“, Год. IX, бр. 1, Зајечар 1969) 18.
- 229) Пут лицејских питомаца по Србији године 1863., с. 91.
- 230) Леновите воде и климатска места у Кр. СХС, с. 159—160.
- 231) М. Станојевић: Зајечар у прошлости и у садашњости (Зборник прилога за познавање Тимочне крајине, Књ. I, Београд 1929) 13.
- 232) Л. Ненадовић, Бање, морска и климатска места у Југославији, с. 263.
- 233) С. Петровић, Гамзиградска Бања, с. 15.
- 234) Н. Марић, Бање у Југославији, с. 24; С. Петровић, Гамзиградска Бања, с. 15.
- 235) С. Петровић, Гамзиградска Бања, с. 15—16.
- 236) С. Петровић, Гамзиградска Бања (рунопис).
- 237) Уп. Југословенски преглед, II/4, с. 21.
- 238) Уп. Љ. Љубиновић — В. Милошевић: Туризам као привредна грана у Тимочној Крајини („Развитак“, Год. VII, бр. 4—5, Зајечар 1967) 27—28.
- 239) Р. Ч.: Нови објенти у Гамзиградској Бањи („Политина“ од 16. јула 1973), с. 10.
- 240) П. Поповић — Н. Константиновић: Тимочне бање („Политина“ од 24. маја 1974) 10.
- 241) С. Петровић, Гамзиградска Бања (рунопис).
- 242) Уп. Исто; Уп. Сл. С.: **Центар за рехабилитацију лономоторних органа** (Гамзиградска Бања), („Бање и планине“, Год. I, бр. 3, Ниш 1974) 3.

R é s u m é

MIHAJLO KOSTIĆ

SOURCES THERMALES ET STATIONS BALNÉAIRES LES PLUS IMPORTANTES DE LA SERBIE DE L'EST

Aperçu synthétique des sources thermales les plus renommées et de l'importance de Sokobanja, Brestovačka Banja et Gamzigradska Banja pour le thermalisme et le tourisme

Dans la Serbie de l'Est il y a des sources thermales de toutes les catégories et on y rencontre aussi des phénomènes pseudo-thermaux. Selon la différenciation des problèmes généraux de la géographie thermale-fonctions principales ou prédominantes des facteurs naturels et la morphotypologie des stations balnéaires — ils sont classés en sept groupes. Cette systématisation comprend: 1. Phénomènes pseudo-thermaux; 2. Sources minérales (captées et non captées); 3. Stations balnéaires disparues (aux traces conservées); 4. Stations balnéaires saisonnières; 5. Stations balnéaires de campagne; 6. Lieux balnéotouristiques au stade initial, et 7. Stations thermales.

Les traces des croyances en pouvoir curatif des **phénomènes pseudo-thermaux** se manifestent le plus souvent en forme du culte des sources occultes. La plus connue parmi celles-ci est la source karstique intermittente de Homoljska Potajnica. La croyance populaire attribuée à l'eau de cette source, qui provient d'un cours d'eau souterrain, le pouvoir curatif dans les cas des maladies des yeux et de la peau, ainsi que des maladies dont on ignore la véritable cause (débilité, épuisement, vertiges).

Dans la Serbie de l'Est se trouve un nombre considérable de **sources minérales** dont l'étude a été inaugurée à l'époque des débuts de la balnéologie dans la Principauté de Serbie. On les utilise à différentes fins, mais pour la plupart à des fins d'application pratique et sanitaires-curatives. Certaines sources minérales ont également une fonction culturelle. Ainsi, par exemple, à la source dite «Banjica pod Ljiljak», dans le finage du village de Grbavče, région de Svrlijig, pour laquelle on croit qu'elle guérit les maladies des yeux, on laisse des fils, des chiffons et autres objets. Les sources nommées Banjice, à fonction thermale-culturelle, ont été vénérées au passé comme «sources sacrées». Elles ont, au Moyen âge et aux époques ultérieures, donné leur nom à certains villages et on appelle de nos jours Banjice aussi les quartiers particuliers des habitats ruraux. Dans la région fluviale de Crna Reka Banjice est à présent le nom que portent les parties de l'habitat aux villages de Krivelj, Bučje et Oštrelje. Bien que certaines sources minérales soient très renommées pour leur pouvoir curatif, comme par exemple Dobra Voda aux environs de Kučevo, il ne faudrait pas s'attendre à ce qu'on y fonde, dans un proche avenir, des stations bal-

néaires d'une certaine importance. Ceci est indiqué par le fait qu'avec l'entrée dans l'unité géotectonique de l'arc Karpatho-Balkanique, les concentrations des éléments rares, caractéristiques, biologiquement actifs (Li, Rb, Sc, Sr) se rencontrent en quantités à la limite du minimum ou disparaissent entièrement. Pourtant, bien que les connaissances actuelles du chimisme des sources minérales non-valorisées ne témoignent pas de leur importance majeure, on n'exclut pas une telle possibilité en ce qui concerne la composition gazeuse et autres propriétés du phénomène thermal. Sous ce rapport il faudra attendre les résultats futurs des études spécialisées.

Pour les recherches de géographie thermale des **stations thermales disparues**, la Serbie de l'Est présente un intérêt scientifique spécial. Les restes des anciennes stations balnéaires se trouvent en nombre de localités et dans certaines de celles-ci même des stations fameuses. Sous ce rapport se distingue particulièrement Svrljiška (Niševačka) Banjica.

Parmi les **stations balnéaires de caractère saisonnier** on compte une des mieux connues en Serbie: Kravljansko Topilo sur la rivière de Toponica, dans le finage de Kravlje, à proximité d'Aleksinac.

Les **stations balnéaires de campagne**, généralement d'importance locale, sont: Dževrin, Sarbanovačka Banja et Krivovirska Banja. Dans ce groupe de localités d'une plus grande importance est la station balnéaire de Nikoličevska Banja. Au moyen des sondages d'exploration ont été obtenues dans cette dernière localité d'importantes quantités d'eau thermo-minérale ce qui permet d'y construire un établissement de bains moderne.

Parmi les **localités balnéo-touristiques au stade initial** se distinguent, en premier lieu, les thermes de Gradašnica, aux environs de Piroć, ensuite les thermes de Sisevac dans la localité homonyme. Les eaux thermales de Sisevac apparaissent dans le karst de la source vauclusienne de Crniva. A cause du mélange des eaux thermales et des eaux n'ayant pas des propriétés thermales, pour la localité touristique de Sisevac le climatisme est d'une plus grande importance que le thermalisme.

Parmi les **stations thermales, Banja Jošanica**, située dans le bassin de Sokobanja est en pleine construction, mais la station de **Rgoška Banja**, aux environs de Knjaževac jouit aussi d'une certaine renommée.

La distribution spatiale des sources thermales est déterminée, dans le territoire de la Serbie de l'Est aussi, par la **disposition des zones de faille**. Elles sont disposées et comprises dans l'unité géotectonique de l'arc Karpatho-Balkanique. Les sources thermales dans les vallées encaissées ou les bassins d'érosion tectonique sont situées généralement au point de croisement des failles opposées, d'orientation approximativement diagonale qui s'étend le long de la principale direction tectonique de la région (NNW—SSE) et des dislocations aquifères qui suivent la direction des parallèles (W—E). Les phénomènes thermaux isolés seuls se rattachent aux lignes tectoniques linéaires en

dehors des zones de fracture. Le gros des sources thermales et des thermalités appartient à la région balnéo-thermale de Sokobanja et de Crna Reka. Dans cette région balnéothermale centralisante sont concentrées aussi les **thermalités de valeur permanente** — Sokobanja, Brestovačka Banja et Gamzigradska Banja.

Les eaux minérales de Sokobanja et de Brestovačka Banja ont été utilisées aux temps préhistoriques déjà et pendant la colonisation romaine il existait, dans ces localités, des stations balnéaires assez importantes. Ces deux stations balnéaires appartiennent aux »thermes à culte des divinités ou des démons auxquels ils étaient consacrés«. Au cours du Moyen âge et aux temps successifs, la fonction thermale-culturelle était la caractéristique principale de la fonctionnalité des facteurs naturels. Cependant, tandis que Sokobanja était renommée aussi bien comme station balnéaire que comme centre du canton, les stations de Brestovačka Banja et de Gamzigradska Banja ont acquis une plus grande importance pour le thermalisme seulement à partir du milieu du XVe siècle, lorsque les Turcs avaient commencé à coloniser la région de Crna Reka. Les thermes actuels qui se trouvent au parc de Sokobanja ont été construits par les Turcs dans la seconde moitié du XVIe siècle et la piscine № 1 à Brestovačka Banja, qui s'appelle le Bain du Prince, car le prince Miloš Obrenović venait y prendre les eaux, dans la première moitié du XVIIIe siècle.

Après la libération du pays de la domination turque (en 1833), on a prêté, à partir de l'année 1834 déjà, une attention spéciale à l'édification et à l'aménagement de Sokobanja et de Brestovačka Banja. Dans l'intervalle comprenant un peu plus d'un siècle, sans compter les périodes de la première et de la deuxième guerre mondiale, dans les conditions des rapports socio-économiques du capitalisme, Sokobanja se développait, comme station balnéaire, pour la plupart sous la gestion directe de l'État. Elle fut fondée comme station balnéaire d'État et comme telle se développait à travers deux étapes d'évolution de la première phase de son développement — à partir de l'année 1834 jusqu'en 1909, ce qui fait 3/4 de son développement total dans la période du capitalisme. Sokobanja était pendant longtemps non seulement une station balnéaire d'État, mais comme telle, elle avait atteint un haut degré de développement et jouissait d'une grande renommée pour ses fonctions sanitaire-curative et récréative-touristique.

Dans la seconde étape de la première phase du développement (1848—1909), l'État faisait des efforts maximum à aménager et améliorer Sokobanja dans une telle mesure qu'il prêtait son attention la plus grande à Sokobanja parmi toutes les stations balnéaires en Serbie. En outre, »La Société pour la promotion de Sokobanja et pour l'embellissement de ses environs«, fondée en 1895, a contribué visiblement à l'affirmation de celle-ci sur le plan de récréation et de tourisme. Pour cette raison, même dans la première décennie de notre siècle, Sokobanja occupait, par son aménagement, une des premières places parmi toutes les stations balnéaires en Serbie. Pendant quinze ans d'exploit-

tation directe par la société anonyme de »Sokobanjsko Hidroterapijsko i Električno Društvo« (Société Hydrothérapeutique et Électrique de Sokobanja), au cours de la troisième étape de la première phase du développement (1909—1912) et de la première étape de la deuxième phase du développement (1918—1928), en ce qui concerne l'établissement de bain »Banjica«, Sokobanja a été visiblement modernisée et sa fonction récréative-touristique est devenue une des principales fonctions de la fonctionnalité des facteurs naturels. Dans l'intervalle de 1928 à 1941, dans la seconde étape de la deuxième phase du développement, sous la gestion de la Province de Niš et de la Banovina de Morava, commencent l'urbanisation de Sokobanja et son affirmation comme une station thermale radio-active excellente et un lieu de récréation et de repos. Cependant, c'est seulement dans la RSFY, comme stations balnéaire sociale, qu'elle se développe sous tous les égards et qu'elle s'acquiert l'importance de première classe dans l'ensemble du pays. Pour cette raison, dans la classification génétique des facteurs socio-historiques des thermalités de Serbie, Sokobanja appartient à la catégorie des **stations balnéaires d'État, concessionnaires, provinciales et sociales.**

Vu que Gamzigradska Banja était, jusqu'en 1930, une station balnéaire de caractère saisonnier qui était édifée et maintenue par les visiteurs eux-même, elle appartenait, pendant longtemps, à la catégorie des stations balnéaires populaires primitives. A partir de l'année susmentionnée, elle commence à être aménagée, sous la gestion de la Banovina de Morava, comme station thermale d'importance provinciale. Ce n'est que dans la RSFY, lorsqu'elle fut transformée en une station balnéaire sociale, qu'elle devient une station de plus grande renommée. Par conséquent, **Gamzigradska Banja** est une des stations balnéaires les plus récentes en Serbie qui doit se développer sous tous les aspects comme station balnéaire et pour cette raison elle appartient à la catégorie des **stations balnéaires populaires, provinciales et sociales.**

Dans la classification génétique des facteurs socio-historiques des thermalités de Serbie, **Brestovačka Banja** occupe nettement une places spécifique. C'est un exemple rare d'une **station balnéaire de fondation et d'État, provinciale et sociale.** Par son origine en tant que station balnéaire — origine et phases plus anciennes de son évolution — elle peut être d'abord classée parmi les stations balnéaires de fondation, car la plupart des bâtiments à destination thermale et d'habitation ont été bâtis comme fondations. Comme les bâtiments de valeur permanente ont été construits avec la subvention ou à l'initiative des souverains, cette station balnéaire avait le caractère d'une station balnéaire de fondation princière. Dans les contours de ces »thermes-musée«, le hammam du prince Miloš, l'hôtel particulier du prince Miloš et la Cour du Prince sont à l'heure actuelle des témoignages et monuments de l'activité constructrice des souverains. En outre, Brestovačka Banja était aussi la première station thermale en Serbie où les fondations construisait les bâtiments pour les fins de bienfaisance. Le prince Miloš, aussi bien que les visiteurs particuliers plus aisés et les

autorités départementales y avaient construit des »habitations pour les pauvres« où ceux-ci avaient un séjour gratuit. Comme les bâtiments, construits par les princes, cédés à l'État par le legs ou la donation, avaient un caractère de véritables fondations et ceux bâtis à l'usage de tous les visiteurs, constituaient le contenu fondamental de la station thermale, Brestovačka Banja avait, parmi toutes les stations balnéaires de Serbie, un caractère de fondation le plus marqué. Elle est aussi une des stations thermales peu nombreuses de la Serbie qui, au cours de son développement entier comme station balnéaire, dans les conditions des rapports socio-économiques du capitalisme, ont été édifiées et aménagées exclusivement en propriété de l'État ou en régie.

ТАБ. 1.

Фот. 1. — Наптана крашног извора Врело (Сонобања).
(Снимио Мих. М. Костић)

Фот. 2. — Спомен-чесма ннеза Милоша код Сонобање
(Снимио Мих. М. Костић)

ТАБ. 2.

Фот. 3. — Сонобања у 1860. години (По Ф. Каницу)

ТАБ. 3.

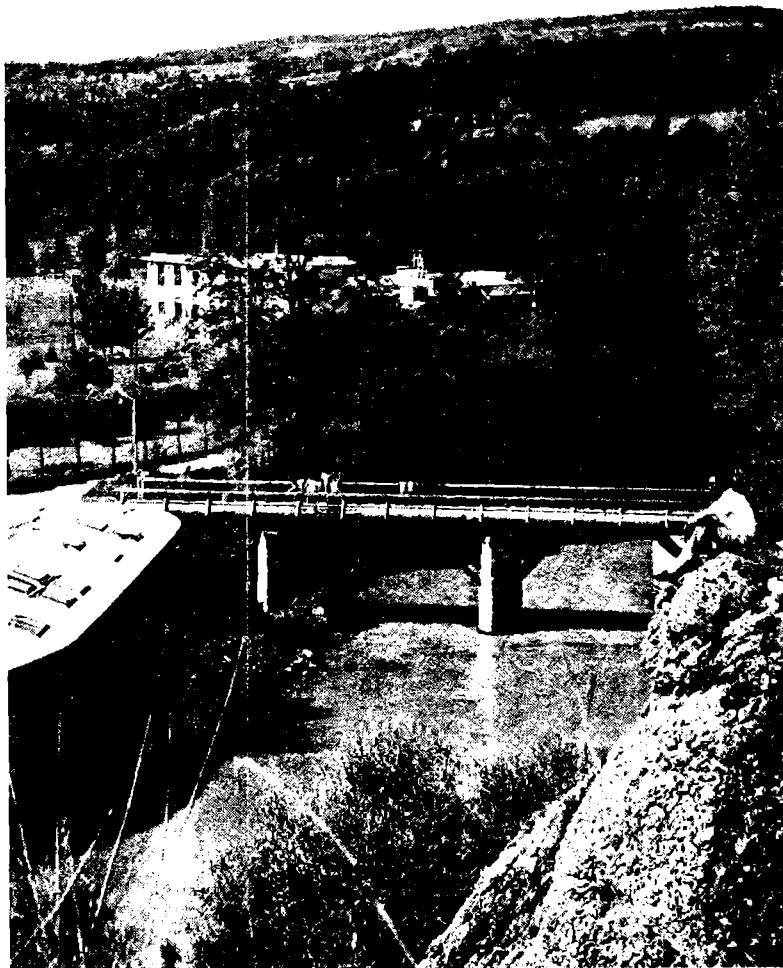

Фот. 4. — Главно термално купатило у Брестовачној Бањи
(Снимио 6. 9. 1970. Мих. М. Костић)

Фот. 5. — Борско језеро код Брестовачне Бање
(Снимио септембра 1970. Мих. Костић)

ТАБ. 4.

Фот. 6. — Панорама Гамзиградске Бање. Испод моста се назире наптирани термални извор на раседу у купатилу на средини корита Црног Тимока (Клише „Просвета“ — Зајечар)